

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
UNIVERSITY OF BANJA LUKA

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ФЕНОМЕНОЛОГИЈА И КРИЗА НАУКА

МАСТЕР РАД

Ментор:

Проф.др Зоран Арсовић

Кандидат:

Маја Цвјетковић

Бања Лука, 2019-е

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
UNIVERSITY OF BANJA LUKA

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
FACULTY OF PHILOSOPHY

ФЕНОМЕНОЛОГИЈА И КРИЗА НАУКА

МАСТЕР РАД

Ментор:

Проф.др Зоран Арсовић

Кандидат:

Маја Цвјетковић

Бања Лука, 2019-е

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
UNIVERSITY OF BANJA LUKA

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
FACULTY OF PHILOSOPHY

PHENOMENOLOGY AND THE CRISIS OF SCIENCES

MASTER WORK

Mentor:

PhD Zoran Arsović, professor

Candidate:

Maja Cvjetković

Banja Luka, 2019th

Ментор: проф. др Зоран Арсовић, редовни професор на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци;

Наслов мастер рада: *Феноменологија и криза наука;*

Резиме: Рад приказује феноменолошку филозофију као једну од највећих пројеката у историји филозофије. Феноменологија покушава изградити филозофији методу која би од ње начинила строгу науку, али не у егзактном смислу. Разликовање природног и мисаоног става као разлике између саморазумљивости и збиљске запитаности су први кораци у феноменологији. Централна операција феноменологије је редукција, помоћу које се искључују све обмане, саморазумљивости и претпоставке. Главно феноменолошко питање је конституисање субјективности, датос свијести је евидентна али оно *како* тек треба расвијетлити. Свијет живота је један свеобухватни хоризонт, помоћу ког Хусерл (Edmund Gustav Albrech Husserl), оснивач феноменолошке филозофије, показује како је научна објективност заборавила извор, утемељујуће тло. Заборављени прелаз од субјективности ка објективности је узрок кризе наука и кризе живота. Резултати рада показују да феноменолошка филозофија пружа многе могућности. Прије свега добар увид у ситуацију у којој се налази европско човјечанство и његова духовност, те који је погодан начин за излазак из кризе и летаргичне духовности. Субјективност врхуни и разрјешава се тек кроз интерсубјективност и заједништво. Када смо са другима експлицитно животно сложени, а то подразумијева моћи друге интуитивно разумијевати кроз њихову животну ситуацију, дјеловање и искушавање. Појам интуиције у феноменологији не значи мистични моменат. Спознаја се дешава помоћу интуитивног виђења суштина. Догме и огромни пропусти одликују прошлост саме филозофије је битнији увид до ког долази феноменологија. Уз феноменолошки метод, у раду се користи и метод анализе садржаја различитих дјела (наведених у попису литературе), као и интерпретацијом и херменеутичким методом.

Кључне ријечи: филозофија, феноменологија, наука, трансценденција, редукција, свијест, интенционалност, свијет живота, интуиција, криза, објективност, субјективност;

Научна област: Хуманистичке науке;

Научно поље: Филозофија;

Класификациона ознака (СЕРИФшифрарник): N001 – Филозофија;

Тип одбране лиценце Креативне заједнице: Ауторство – некомерцијално
(CCBY - NC)

Mentor: PhD Zoran Arsović, full professor at the Faculty of Philosophy, at the University of Banja Luka;

Title of the master work: *Phenomenology and the crisis of sciences;*

Summary: The work shows the phenomenological philosophy as one of the greatest projects in the history of philosophy. Phenomenology is trying to build a method in philosophy which would form a strict science out of her but not in the exact sense. The distinction between the natural and thinking attitude as a difference between true wondering and self-explanations is the first step in phenomenology. The central operation of phenomenology is, as shown, reduction by which all deceptions, self-explanations and assumptions are introduced. The main phenomenological question is the constituting of subjectivity, the givenness of consciousness is evident but the “how” needs to be elucidated. The world of life is a comprehensive horizon through which Husserl Edmund Gustav Albrecht, the founder of phenomenological philosophy, shows how the scientific objectiveness forgot its source, its bedrock. The forgotten transition from subjectivity to objectivity is the cause for science and life crises. The results of this work show that the phenomenological philosophy offers many possibilities, primarily, a good insight into the situation of the European manhood and its spirituality and also a convenient way to end the crisis and spiritual lethargy. Subjectivity is solved only through intersubjectivity and togetherness. The possibility of understanding one intuitively is through understanding the situations in their life, their actions and temptations. It is then that we are unified with others in a clear way. The term intuition in phenomenology doesn't signify a mystical moment. Cognition occurs through intuitive visions of the essence. Phenomenology gained an important insight that dogmas and enormous omissions characterized the past of philosophy itself. This work uses the method of content analysis of various works (listed in the literature list), the phenomenological method, as well as the interpretative and hermeneutical method.

Keywords: philosophy, phenomenology, science, transcendence, reduction, consciousness, intentionality, the world of life, intuition, crisis, objectivity, subjectivity;

Scientific area: Humanistic science

Scientific field: Philosophy

CERIF-Code: N001- Philosophy

Creative Commons License Type: Authorship- non-commercial (CC BY- NC)

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
1.ЕТИМОЛОГИЈА ПОЈМА <i>ФЕНОМЕНОЛОГИЈА</i> И ЊЕГОВА ИСТОРИЈА ПРИЈЕ ХУСЕРЛА.....	7
1.1.Дескриптивна психологија-феноменологија и утицаји других учења на Хусерла	10
2. ПРИРОДНИ И ФИЛОЗОФСКИ СТАВ	12
3. КАНТ- ДАТОСТ СВИЈЕТА ЖИВОТА КАО ПРЕТПОСТАВКА;ФИНКОВО ПОИМАЊЕ СВИЈЕТА ЖИВОТА	16
3.1.Два примјера, Рајнер Турнер и Жан Франсоа Лиотар у сврху приказивања критике објективизма од стране феноменологије	21
3.2. Јасперсова прогноза за духовну ситуацију	22
4.РЕДУКЦИЈА- ЦЕНТРАЛНА ОПЕРАЦИЈА ФЕНОМЕНОЛОГИЈЕ.....	24
4.1. Питање времена	27
4.2. Питање Бога.....	29
5. КРИЗА НАУКА	32
6. СВИЈЕТ ЖИВОТА	35
7. АКТУЕЛНОСТ ФЕНОМЕНОЛОГИЈЕ И МОГУЋНОСТ ЊЕНЕ КРИТИКЕ.....	42
8. НАД-ПОЛМОВНИ ЈЕЗИК.....	45
ЗАКЉУЧАК	49
ЛИТЕРАТУРА	53

УВОД

Почетком двадесетог вијека филозоф Едмунд Хусерл покреће феноменолошки пројекат који у својој суштини није ништа друго до обнова платонизма, фундаментално начело је исто, доћи до увида у слободу и аутономију ума и његов највиши принцип, бога. Овај мастер рад има за циљ приказати основе феноменологије, тако да се први дијелови баве феноменолошким испитивањем сазнања, а у наставку се обрађује проблематика свијета живота и криза наука као главне окоснице феноменологије.

Свакако, задатак рада је јасан, то је покушај представљања феноменологије као новог начиназа утемељење филозофског и научног знања, као пута за бољи живот. Феноменологију је тешко приказати у свим њеним правцима и модификацијама, те се треба чувати Икаровске судбине при самом излагању феноменологије и не полетјети лажним крилима. Када говоримо о феноменолошком пројекту говоримо о задаћи коју је поставио филозоф Хусерл, задаћи коју не може да обави само један филозоф него низ генерација филозофа који требају да испитају вриједност саме феноменолошке методе.

Проблем сазнања и његова зависност од субјективности јесте кључни проблем од ког феноменологија креће, о чему ће бити ријечи у првим дијеловима, као и о битности саме редукције која ставља у заграде све обмане приликом спознаје, те доласка до чисте интенционалне свијести и интуитивног виђења.

У другом дијелу рада као што је већ назначено, говориће се о кризи наука. Криза неке науке значи да је њена права научност постала упитна тј. читав начин и методика које је она поставила доводе се у питање. Пут чињеничких наука искључивао је битна питања за самог човјека и оне ништа немају да кажу о томе шта та научна достигнућа значе нама у нашим животима и на тај начин људи се налазе у све неповољнијем положају, хендикепу који расте. Феноменолошким пројектом би се требао одредити опсег и садржај појединачног научног подручја, испостављањем његове

властите бити и тиме показати да филозофија нема у циљу да укине научно мноштво него да то мноштво доведе до важења јер је изгубљено.

У раду ће се наглашавати и крилатица *свијет живота* коју Хусерл уводи како би још радикалније указао на неукоријењеност савремених наука.

Још од античке филозофије па до данас јавља се струја мишљења која громогласно прокламује да је филозофија релативна и промјенљива без истинског утемељења. Покушавало се и покушава се филозофији одузети достојанство, оспорити оно што она јесте, највиша људска дјелатност која истину излаже кроз појмовно мишљење. У антици оспоравање се манифестовало кроз софисте, касније се јавља кроз разне правце и облике, те их је тешко јасно одредити због њиховог великог квантитета и махинација.

Како филозофија треба да се бори са покушајима њеног сопственог оспоравања, ударицама са свих страна? Да ли уопште треба да се бори против њих? Хусерл напомиње да се филозоф не бави предрасудама и саморазумљивостима, баш као што се ни планинар не упушта у расправе са онима који хоће да докажу да су његови путеви на којима се огледао и које је више пута прешао непроходни. Примјер планинара веома је добро поређење са филозофом који тежи да филозофији обезбиједи аподиктичност и покаже да филозофија није приватна ствар и да се истинска филозофска метода може реализовати само у радној заједници филозофа у бесконачном развоју. Оспоравање и предрасуде може утишати само филозофска аподиктичност.

Када се говори о феноменологији и феноменолошкој филозофији потребно је имати на уму да је ријеч о низу генерација филозофа који су ишли и иду путем феноменологије. Тај низ феноменолога показује успјешност саме феноменологије. Њен задатак се може испунити само кроз заједницу филозофа јер феноменологија није системска филозофија појединачног филозофа као што је случај рецимо код Хегелове филозофије.

Феноменологија је један пројекат, изградња филозофске методе која ће осигурати филозофији аподиктичност. Из вида не треба губити вољу пута, у супротном се залута у инфинитан вртлог. Ауторитет и воља су неопходни на почетку. Ауторитет по Гадамеру (Hans-Georg Gadamer) не смије бити насилан и ифорсиран јер ће се кад тад урушити као кућа без доброг темеља. Истински ауторитет се намеће када видимо да други зна више од нас и да иде тешким, али трајним путем. То знање није знање чињеница, тај пут није

било какав пут, ријеч је о знању које се тиче истинског живота и пута, непролазно и вјечно. Ако ученик буде агилан и озбиљан доћи ће до тачке када ауторитет који је био ван њега постаје њему својствен и често се тада каже да је ученик прстигао учитеља. Због тога, на почетку пута вођа је неминован, и при проучавању феноменологије прво је потребно читати дјела Хусерла, јер је њен оснивач и отац. Појам *феноменологија* има своју историју прије феноменолошког пројекта у историји филозофије, а о томе ће се говорити у неком од првих дијелова рада¹.

Улазак у покретност феноменологије се може десити само преко Хусерлових списа, иако би се консултовањем са његовим ученицима уштедјело вријеме. При проучавању феноменолошке филозофије Хусерл од учесника захтјева споразум: „Дакле, ја не тражим ништа друго до уздржаност, чекање и, и док се налазимо на путу, да се с вођом не расправља о умности или неумности пута. Ко не жели да пристане на овај споразум, и на томе озбиљно инсистира, тај само губи време ако даље чита, поготово што је реч о веома неубичајним и тегобним путевима.“² Прихватањем овог споразума за оног ко се упушта у феноменолошке воде не значи да су тешкоће ријешене, њих ће бити много јер се феноменологија не јавља у свом коначном облику: „У Хусерловим дјелима имамо непрестано еволуирање његове мисли, што још више доприноси неразумјевању феноменологије.“³ Велики је успјех за младог филозофа ако докучи основне феноменолошке идеје.

Хусерл наводи да је родно мјесто Европе старогрчка нација, не у географском већ у духовном смислу. У том родном мјесту се јавља један посебан став појединца према околини, који израста у заокружен културни лик ког Грци назваше филозофија, наука о универзуму цјелкупног бивствујућег. Послије се јавио интерес за проучавање појединачних регија и тако се из филозофије развише остале науке.

Када се постигне наведени увид са почетка увода, биће рјешена и сва остала питања, како филозофска тако и питања науке. Не може се рећи да тих

¹Због могућих недоумица потребно је напоменути да у раду појам *феноменологија* увијек подразумијева контекст феноменологије Едмунда Хусерла, осим у дијеловима у којима је посебно назначено да се овај појам користи у неком другом важењу.

²Edmund Husserl, *Kriza evropskih nauka i transcendentnalna fenomenologija*, prevod Zoran Đinđić (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1991), 336.

³Загорка Мићић, *Феноменологија Едмунда Хусерла*, (Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1988), 10.

покушаја није било и раније у филозофији, али наша данашња животна ситуација показује да се задаћа мора још дуго радити.

Веома често феноменологију изједначавају са психологијом, а постоје и тврдње да је феноменологија психологизам најгоре врсте. То показује само неразумијевање најбитнијег у вези феноменологије, тј. трансценденталне субјективности. При уласку у феноменологију због интенционалног проучавања свјесног и дескриптивних описа свијести, може се можда помислити да је то психологија. Ипак за озбиљнију критику оно критиковано се мора дубински познавати.

Уколико се феноменологија познаје, онда се познаје и Хусерлова одважна битка против психологизма, тј. покушаја да се теорија сазнања и логика сврстају као дјелови психологије. Теорија сазнања и логика су кћерке филозофије које се родише из њеног гравидитета. Први кораци у феноменолошкој редукцији подразумијевају стављање у заграде свих саморазумљивости. Психологија која дефинише сазнање као психолошки фактум или доживљај органског бића које сазнаје, показује да се креће у сфери саморазумљивости. Она полази од теза коју не доводи у питање а има претензију да одговори на питања људске спознаје.

Хусерл често наглашава да је феноменологија нов метод управо по томе што се не задовољава ни индукцијом ни дедукцијом, већ испитује како долази до конституисања почетних премиса и сазнања у свијести. Феноменолошка метода јесте слијед искуства (предмета нашег искуства, а са друге стране обухватање самог тог искуства и његовог предмета). Овим се заслућује трансцендентални став који обухвата природни став и да трансцендентална субјективност обухвата психолошку субјективност.

Када Хусерл говори о кризи европских наука, говор није ништа друго до прича о њиховој празини. Те науке као да су лебдећи балони који привидно остављају утисак величине и моћи, међутим, ако се мало боље загледамо видимо да њихово лебдење показује њихову неукорјењеност, а њихова величина празнину. Науке немају ништа битно рећи о нама као људима и нашим животима, како егзактне тако и духовне науке. Да ли се ми људи садашњости треба да запитамо над питањем које Хусерл поставља прије отприлике сто година: „Али, како можемо сасвим озбиљно говорити управо о кризи наука уопште, дакле и кризи позитивних наука: међу њима о кризи

чисте математике, егзактних природних наука, којима ипак не престајемо да се дивимо као узорима строге и у највећој мери успешне научности?⁴

Битно је нагласити, никако због пуко биографског навођења, него због тематике коју Хусерл доводи у питање, посебност њега као филозофа јер се бавио и математиком. То му је омогућило да не говори само површно о кризи математике и њој сродних егзактних природних наука, него о дубинској кризи. Он сам, када говори о могућности критике феноменолошке филозофије, наводи да се она мора добро познавати да би се критиковала. Ова позиција математичара који је постао филозоф даје Хусерлу посебно мјесто у заједници филозофа.

Криза наука се дешава због великих научних претензија ка објективности. Сва опажајна емпирија и животни свијет треба да буду само пут и прелаз ка егзактности и објективности. Тежећи физикално-хемијском објашњењу науке покушавају доћи до закона који објашњава сав земаљски околни свијет: „...само природна наука може с ненарушеном консеквентношћу апстраховати од свег духовног и истраживати природу чисто као природу“⁵. Овдје се могу поставити питања, да ли је могуће у потпуности апстраховати од свег духовног и камо та истраживања у природној науци воде, чему она треба да служе и како их поново повезати са духовним свијетом. Научник који истражује духовне науке не може ову духовну регију издвојити као нешто издвојено, јер се духовност увијек манифестује кроз тјелесно, једна нарочита инкарнација. Проучавање духовности нужно подразумијева један свеобухватни хоризонт постојања.

Важно је и питање да ли је научник који се бави природном науком свјестан да је он духовно биће. Хусерл наводи као један од могућих одговора на ово питање, да наведено апстраховање од свег духовног је можда управо кривац за европски хаос и бесмисао: „Хтети видети природу околног света као по себи страну духу и, сходно томе, хтети фундирати духовну науку преко природне науке, и тако је наводно чинити егзактном, представља бесмислицу“.⁶

⁴Huserl, *Kriza evropskih nauka...*, 13.

⁵Ibid., 244.

⁶Ibid., 245.

Хусерл пише тешким филозофским дискурсом чувајући се тако од могућег банализовања. Ако се потрудимо да разумијемо и чујемо његов одјек данас, до нас ће доћи јасан и разумљив глас који говори да је научник човјек, духовно биће. Ако узмемо за примјер два научника која заједно раде и истражују, однос међу њима и њихова комуникација је духовна, а резултати њихових истраживања су увијек духовнонаучно објашњени.

Диспозиција рада засигурно је могла бити постављена у обрнутом смјеру од овога, започета са увидом у владајућу кризу наука и живота а затим усмјерена према дубинској филозофској тематици трансценденталне субјективности. Читаоцу коме је ова тематика крајње непозната таква диспозиција би омогућила вртложну атмосферу која увлачи самим почетком. Међутим, како је овај рад прије свега студентски завршни рад и има за циљ да покаже истраживање на одређеној филозофској тематици и њено дјелимично познавање, постављање садржаја на такав начин се показало као сувишно, екстравагантно и прије свега изазовно.

Остављајући ово позоришним језиком речено мизансценско питање, погодно је мјесто да се напомене да је овај рад и једна транспозиција вишегодишњег студентског искуства, живог знања и мудрости које су професори предањем преносили, бесмртне филозофске литературе остављене у наслеђе, као и снажне пријатељске повезаности нас овдашњих студената.

1. ЕТИМОЛОГИЈА ПОЈМА *ФЕНОМЕНОЛОГИЈА* И ЊЕГОВА ИСТОРИЈА ПРИЈЕ ХУСЕРЛА

Оно што можемо научити од *великих филозофа*⁷ јесте поштовање и уважавање саме традиције и наслеђа. Сви ти *велики* нису заборављали да за сопствено обликовање и преобликовање у великој мјери је заслужно наслеђе. Такође, у смислу многих неразријешености и неправилности, у великој мјери захваљујемо њему. Неће се на овом мјесту улазити у тај етички контекст. Оно што се жели нагласити јесте осврт и рефлексивна на оно што нас битно одређује, наслеђе као такво. Као што човек себе битно сагледава преко генеалогичке породичне лозе при једном дубљем проучавању, на исти начин и филозоф његовањем и учењем филозофске традиције сагледава себе као филозофа преко заједнице филозофа. Оно круцијално у вези филозофског наслеђа што се овдје жели назначити је да то "узимање" из прошлости треба стално поимати као преношење.

Филозофи се требају чувати изопачености која се у савременом свијету увелико јавља. Изопаченост се манифестује тако што се прими неки дио из наслеђа а потом се заборави да је тај дио наслеђен и почне се проглашавати од стране примаоца као само *оригинално* дјело. Неминовно је да се у току и последице тог примања дешава једна транспозиција наслеђеног и надоградња. Баш као што и дјеца наслеђство од родитеља теже да надограде и увећају, и филозофи теже надоградити и усавршити филозофско наслеђе. Ако дјеца потисну из вида да су прије свега наслеђеници и требају оставити у наслеђе, њихова градња ће остати без стрпљења, топлине, јачине, чврстих темеља по којима би ходале још многе генерације. Овај примјер из свакодневног живота може показати шта се може десити филозофији у колико изгуби из вида живи однос према прошлости.

Наведени појам оригиналности је постао увелико критичан јер заборавља цјелокупно наслеђе. Етимологија појма је од латинског *origio*, *originalis* и значи *изворан*, *самоникао*, *самосталан*. Није случајно што је овај појам све више у употреби. Он само показује једну атмосферу заборављености ко смо, од кога потичемо, и на основу чега смо ово данас.

⁷Великих, у смислу оних чији ехо одзвања и данас, показујући тиме сопствену вриједност.

Филозофи требају да се чувају од подлијегања овој изопачености, јер они имају посебну одговорност за људско бивство. Филозоф не испуњава филозофски задатак уколико постане оригиналан, испуњава га само кроз *аутентичност*. Појам *аутентичности* својим значењем указује на једно поштовање извора, настао од грчке ријечи *authentikós* овај појам значи *истинитост, изворност, вјеродостојност*.

Акцент на филозофско наслеђе на почетку првог дијела рада *Етимологија појма феноменологија и његова историја прије Хусерла* је стављен како би индиректно увео у тематику самог наслова овог дијела. При приказивању феноменологије потребан је направити мањи осврт на филозофску прошлост прије Хусерла, те назначити када, гдје, код којих филозофа и у ком смислу се појам феноменологија појављује, као и етимологију самог појма.

Појам *феноменологија* се и не помиње независно од Хусерлау филозофском дискурсу, али важно је истаћи да се овај појам, како то наводи Милан Дамњановић, појављује и прије Хусерла: „Феноменологија као термин и појам није нешто ново у историји философије, што се појављује тек са Хусерлом и данашњим филозофским мишљењем“⁸.

Овдје ће у кратким цртама бити ријечи о историји овог појма, као и његовој етимологији. Појам се састоји од старогрчких ријечи *phainomen*(оно што се појављује, појављујуће) и *logos*(наука). При томе не треба заборавити на полисемичност појма *logos*, на шта нас подсјећа Ирина Деретић: „Наиме, то је израз, који обухвата сплет, у извјесној мјери повезаних, али различитих конотација, те је тешко издвојити неко доминантно значење под које би се остала могла подвести“⁹. Синтезом ова два грчка појма добија се израз феноменологија који се преводи као науку о појавама у свијести.

Традиција показује да се први пут овај термин користи у осамнаестом вијеку. Прецизније речено, Ј.Х.Ламберт (Johann Heinrich Lambert), швајцарски математичар, физичар и филозоф, термин *феноменологија* употребљава за науку о привиду. Оваква употреба појма *феноменологија* је у потпуном контрасту са феноменологијом коју покреће Едмунд Хусерл (феноменолошком филозофијом). Поменути привид феноменолошка

⁸Milan Damjanović, *Fenomenologija*, prevod Slobodan Novakov i dr.(Beograd: Nolit,1975), 10.

⁹Ирина Деретић, *Логос- Платон- Аристотел* (Београд: Плато, 2009), 7.

филозофија помоћу редукције искључује, она претендује чистим евиденцијама насупрот привиду. Као што се Платонова филозофија не задовољава сјенкама већ открива вијечне идеје, тако се и феноменолошка филозофија не задовољава привидом и захтјева чисту евиденцију.

У филозофији Имануела Канта (Immanuel Kant) такође се среће појам *феноменологија*. Он означава *ствари за нас* (феномене) које је могуће спознати, насупрот *ствари по себи*, непознатљивом.

Хегелов појам феноменологије (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) разумијева се кроз систем апсолутног духа. Ово врхунско, апсолутно код Хегела преко појављивања у свијету долази до себе. Занимљиво јесте, иако је у овом раду можда и сувишно правити такав екскурс, да велики познавалац Хегеловог дјела Александар Кожев (Alexandre Kojeve) пише: „А оно што би се могло рећи рекао је већ Едмунд Хусерл у вези са својом властитом >феноменолошком< методом, коју је веома погрешно супроставио хегелијанској методи коју није познавао. Јер, у ствари, Хегелова метода није ништа друго него метода која се у наше вријеме зове >феноменолошка<.“¹⁰ Да ли је овај говор претјеривање и колико су ова два филозофа сличних филозофских ставова, остају отворена питања. Однос Хегелове и Хусерлове мисли свакако би била једна од значајних тема која би се требала посебно проучавати.

Сходно томе, јасно је да појам *феноменологија* има свој развој прије Хусерла у разним појединачним филозофским одређењима у историји филозофије која су утицала на самог Хусерла да буде оснивач модерне феноменолошке методе. Велики утицај на Хусерла је имао његов учитељ Франц Brentano (Franz Clemens Honoratus Hermann Brentano), који ће између осталог закупити пажњу у сљедећем потпоглављу.

¹⁰Aleksandar Kožev, *Kako čitati Hegela*, превод Anđelko Habazin (Sarajevo: Veselin Masleša, 1990), 453.

1.1. Дескриптивна психологија-феноменологија и утицаји других учења на Хусерла

Бавећи се филозофијом, Хусерл слуша предавања Франца Brentана. Предавања остављају огроман утисак на још младог Хусерла о чему свједочи следећи цитат: „Из њих је прије свега добио увјерење, које га је охрабрило да изабере филозофију као животни позив, наиме увјерење да је и филозофија поље озбиљна рада“¹¹.

Бrentанов рад је очигледно утицао на Хусерла и покретање саме проблематике питања свијести. Као што је већ наведено, Brentанову психологију треба вриједносно препознати као један од покретача из наслеђа, који фунгирајући покреће Хусерла. Том наслеђу Хусерл врши надоградњу. Подручје које обрађује Brentано је дескриптивна психологија. Она се етабилира на опису и анализи појава свијести. Међутим, њој као таквој, психологији, феноменологија сагледава границе које претендује да прошири да највеће могуће мјере. Хусерл од Brentана, као битно тло за надоградњу, преузима тезу о нужној предметној интенционалности свјесних доживљаја: „Brentаново реалистичко схватање интенционалног карактера свести Хусерл је протумачио из једне сасвим друге филозофске основе, која по својој претензији превазилази супротност реализма и идеализма или за коју је та традиционална супотност ирелевантна“¹². О утицају ближег наслеђа на Хусерла, конкретније овдје Brentана, могло би се много истраживати, залазити у детаље и појединости. За тај подвиг у овом раду, ипак, немамо мјеста.

Када пишемо о утицајима на Хусерла, треба поменути још једног ученика Brentана, Карла Штумфа (Carl Stumpf), он анализира тонску осјетљивост, за коју је Хусерл између осталог био заинтересован. Утицај су извршили и Бернардо Болцано (Bernard Bolzano) и Паул Натроп (Paul Gerhard Natrop). На оно што Хусерл уочава као значајно у Болцановом учењу подсјећа нас следећа реченица: „Болцаново учење о идеалитету логичке и математичке истине (логичких и математичких ставова) за Хусерла је прихватљиво не из

¹¹Edmund Husserl, *Kriza evropskih znanosti i transcendentalna fenomenologija*, превод и поговор Ante Pažanin (Zagreb: Globus, 1990), 253.

¹²Damjanović, *Fenomenologija*, 14.

традиционалне метафизике (по себи постојећих идеја и у том смислу објективних логичких творевина), већ из феноменолошког интересовања које карактерише истовремено двострано управљање интенција према објекту, у овом случају према идеалном предмету, и према субјекту, чије се конститутивно постигнуће мора испитати кретањем рефлексije унатраг према трансцеденталном его¹³.

Читајући Хусерлова дјела, осјети се снажан утицај, а често и експлицитно помињање филозофског стваралаштва Платона, Декарта (René Descartes), Канта, Хјума (David Hume) и др. На појединим мјестима у наставку рада о томе се опширније може прочитати.

¹³Ibid., 14.

2. ПРИРОДНИ И ФИЛОЗОФСКИ СТАВ

За феноменолошку филозофију битно је разликовање природног и мисаоног става.

Однос феноменологије према природном мишљењу је критичан и негативан у једном нарочитом смислу, тј. критичан је и према индуктивним и дедуктивним наукама, емпиријским и чистим природним наукама. У ситним, али снажним корацима феноменологија назначавала зашто је потребно надићи и превазићи овај став, указујући на његову догматичност и заслијепљеност.

Шта значи уопште природни став и које су његове карактеристике? Једноставнији одговор на ово питање би гласио да је то став саморазумљивости, одсуство било каквог импулса филозофске запитаности: „Тиме што се односимо на наше интересе и потребе, ми смо *управо*, без заобилажења, без ре-флексије, усмјерени на предмете наше жеље и хтијења, или, како Хусерл такођер каже, ми смо “заљубљени” у њих“¹⁴.

Природна мисао стварност прихвата као нешто разумљиво, што егзистира по себи. За ову мисао стварност је дата и она је у потпуности урођена у њу као риба у мору. Природно мишљење испитује ту стварност само по обиму и садржају, односима и законима. На тај начин настају и природне, математичке и духовне науке. Највећи проблем код природних наука је што су оне једна теорија и нису више у димензији свакодневног става, оне су науке, и имају свој предмет проучавања и своју тематику, а сав тај однос и проучавање не рефлектују и не доводе у питање.

За природно мишљење, сазнање као феномен је размуљива појава и за питање о могућности сазнања, како оно настаје и да ли спознаја захвата спознавајући предмет у његовој пуни, нема мјеста. Посебно због резултата у новијим наукама и њиховог напретка, природни став се оснажио и од те славе не види маглу којом је окружен и сопствену издвојеност и неукоријењеност. Начин на који природно мишљење дефинише сазнање показује цитат који слиједи: „Сазнање је чињеница природе, оно је доживљај

¹⁴Marx Werner, *Fenomenologija Edmunda Husserla*, prevod Božo Dujmović (Zagreb: Breza, 2005),23.

неког органског бића које сазнаје, оно је психолошки фактум¹⁵. Сходно наведеном, поменутом мишљењу није важна критика сазнања, тј. осврт и рефлексија.

Природни став подразумева специфичну атмосферу у којој човјек опажа и мисли, окренут стварима које су му по себи разумљиво дате у зависности од ситуације. Датост ствари је увијек парцијална, тј. човјек је парцијално окренут стварима које могу бити живе или неживе. Феноменологија долази до увида да о стварима у свијету (њиховим релацијама, промјенама, условљеностима, законима тих промјена) природни став говори понекад уопштено, врши генерализацију и из оног што је познато закључује и оно што није: „Ми генералишемо, уопштено сазнање ми онда опет преносимо на појединачне случајеве, или, у аналитичком мишљењу дедукујемо из уопштених сазнања нове уопштености“¹⁶.

Важна карактеристика природног мишљења у процесу сазнања јесте да су сазнања међусобно логички повезана, потврђујући се и јачајући логичку везу. Уколико се дешава да сазнања противрече међусобно, тада долази до логичке борбе и одмјеравања гдје логички слабије сазнање попушта пред јачим.

Природни свијет који се претпоставља у науци и преднаучном истраживању јесте емпиријски реалистички свијет. То је свијет реалних, спољних објеката датих у искуству. Науке се заснивају једна на другој, нпр. резултати једне науке фунгирају као премисе за другу, науке често служе једна другој као методски узор.

Али Хусерл пита како филозофија као врхунско учење о битку, бићу и науци која се самим тим треба односити и бити узор за све остале науке буде заснована на резултатима тих наука, и буде у тој групи? Јасно је да филозофија не може функционисати на тај начин и да би тај пут био пут катаклизме. Њен пут је јасан: „Филозофија је у потпуно једној новој димензији“¹⁷. За њу је потребно другачије утемељење, потпуно нове полазне тачке, она мора у потпуности да заборави цијели пут и начин корачања природних наука. Кретајући се у том смјеру она ће бити у стању успоставити

¹⁵Edmund Husserl, *Ideja fenomenologije*, prevod Slobodan Novakov i Vlastimir Đaković (Beograd: BIGZ, 1975), 32.

¹⁶Ibid., 30.

¹⁷Ibid., 38.

бити за све остале науке. Она креће (или ће кренути) једним љубавнијим, чистим и непролазним путем. Филозофија је највиша људска дјелатност, поље више димензије, али је повезана и обухвата остале ниже димензије.

Из овога је видно да се феноменологија не може задовољити индуктивном методом, зато што феноменологију интересује подручије прије индукције. Њено интересовање је како се дошло до почетних премиса, како се оне конституишу у свијести. Наиме, оно што је за индукцију значајно за феноменологију није. Индуктивна метода почиње од предмета који су конституисани у мисаоним актима, а феноменологија се управо интересује за те акте конституције предмета. Наравано, феноменологија се интересује и за предметности саме који су са мисаоним актима корелативно повезани у априорном истраживању. Дедуктивна метода због своје рационалистичке природе такође не може бити погодна за феноменолошку метода која стријеми *чистој интуицији*.

У филозофском мишљењу плови се много дубље, тј. буђењем рефлексије, сазнање одједном прелази из јасности у нејасност. Однос између сазнања и предмета сазнања постаје загонетка и стварају се огромне недоумице. Извориште највећих проблема постаје могућност сазнања или корелација између сазнајног доживљаја, значења и предмета сазнања: „Али како сазнање може бити сигурно у своје слагање са сазнатим објектима, како оно може да превазиђе себе и да поуздано сретне своје објекте? У сазнању постаје загонетка она, природом мишљењу сама по себи разумљива датост објекта сазнања.“¹⁸

Хусерл и сам пише да идући овим путем, можемо лако доћи на праг солипсизма. Наиме, то се дешава због субјективног доживљаја, јер како биће које опажа, сјећа се и очекује може бити сигурно да сви ти сазнајни акти нису само његови доживљаји, већ да постоји и оно што они сазнају, да постоји нешто што као објект стоји насупрот сазнању. Рефлексијом се долази до битног питања да ли постоји граница између мене који сазнајем и објекта сазнања. Граница коју природно мишљење не доводи у питање. Наиван природан став јесте свијет у коме је заборављена изворна субјективност и питање *како* датости субјективности. За природни став не постоји проблем

¹⁸Ibid. ,33.

субјективности као зависности свега што постоји од мога ја. Док за филозофски став свијет постаје феномен као објективни корелат субјективности која му даје смисао.

Ова дистинкција између филозофских и емпиријских питања по тврдњи Амика (Roberto D'Amico): „била је лажмотив филозофије двадесетог вијека“¹⁹. Савременом свијету се дешава духовна катаклизма управо због занемаривања филозофских питања. То је дистинкција између *синтетичког, a posteriori* и *аналитичког, a priori*. Поменута разлика укида право филозофији на било које емпиријско истраживање и на тај начин филозофија претходи чињеничком истраживању.

¹⁹Roberto D'Amico, *Savremena kontinentalna filozofija*, превод Милослав Ивановић (Београд: Dereta, 2006), 17.

3. КАНТ- ДАТОСТ СВИЈЕТА ЖИВОТА КАО ПРЕТПОСТАВКА; ФИНКОВО ПОИМАЊЕ СВИЈЕТА ЖИВОТА

Када говори о филозофији Канта, Хусерл прво одаје значај његовој филозофији, наводећи да је Кант међу првим филозофима који се удубљује у: „субјективну структуру наше свести о свету пре научног сазнања и у њему“²⁰. Хусерлова и Кантова филозофија имају исту претензију, евиденција објективног научног сазнања. Много је Хусерл проучавао Кантову филозофију трансценденталног идеализма или критицизма и другима препоручивао да се баве њоме, али такође и показао слабе тачке исте.

Слабе тачке су митске конструкције код Канта, тј. претпоставка датости неспознатљиве *ствари по себи*, јер ако ћемо феноменолошки, појам *ствари по себи* подразумева већ конститутивно интенционално јединство свијести и предметности. Могао би на ово и Кант дати реплику, наводи Саша Лакета: „Ако појам ствари по себи, појам датости, већ имплицира конститутивно интенционално јединство свијести и предметности, како се онда из таквог конститутивно интенционалног јединства уопште и може изродити евидента и присутна, помисао о тако нечему као што је датост по себи?“²¹. Ово је можда један круг из кога је тешко изаћи, који показује велике супротности међу поменутом два филозофа. За Канта постоје ствари које није никако могуће спознати, *ствари по себи*. То је једна претпоставка, а претпоставке феноменологија одбацује. У Кантовој филозофији је претпостављен и свакодневни свијет живота у коме ми људи бивствујемо с једне стране као објекти, а са друге као субјекти који спознају тај свијет. „Кант, пошто му је недостајао појам феноменологије и феноменолошке редукције, и како се није могао сасвим отргнути од психологизма и антропологизма, није достигао последњу интенцију...“²²

Фридрих Ниче (Friedrich Wilhelm Nietzsche) такође констатује ову загушљиву атмосферу Кантове филозофије: „Колико круто толико и смерно

²⁰Huserl, *Kriza evropskih nauka*, 88.

²¹Саша Лакета, *Хусерлова критика позитивизма*(Бања Лука: Филозофски факултет, 2011),37.

²²Huserl, *Ideja fenomenologije*, 64.

тартифство старог Канта, којим нас он мами на дијалектичке скривене путеве који воде његовом „категоричком императиву“, који нас, у ствари, заводе...“²³

На концу свега, Кант у уводу за *Критику чистог ума*²⁴ пише да је себи поставио начело извјесности и да неће никако нагађати, и све што само личи на хипотезу њему је забрањена роба. Поставља се питање шта ћемо са његовом претпоставком *ствари по себи*.

Еуген Финк је један од филозофа ког је надахнула феноменолошка филозофија. Дио који слиједи је значајан јер показује како један од феноменолошких сљедбеника пише о *свијету*. Финк поставља питање да ли ми имамо неко знање прије сваке филозофске теорије о свијету, али не знамо да га изложимо. Свијет је општепознати феномен, али исто тако припада највећим саморазумљивостима нашег живота. Овај израз се користи у различитим контекстима, али увијек означава неку укупност. Двије основне форме у којима се овај израз користи су сингуларни појам свијета (свеукупност бивствујућег) и плурални појам свијета (нпр. свијет животиње, то су метафоре).

Да би показао како је свијет једна садржавајућа цјелина која је онтички различита од онога што је садржано у њој, Финк наводи неколико примјера форме садржавања. Први примјер је крчаг који даје води простор у својој шупљини и тако је обухвата. Да ли и свијет на исти начин обухвата ствари у свом простору? Свијет не обухвата ствари на начин на који крчаг обухвата воду, јер свијет није само спољни, обухватајући (као што су то ивице крчага) него је и у стварима. Свјетло дана је други примјер, оно је оно отворено у чему се ствари показују, тј. свјетло смјешта оно видљиво у себе а да га не ограничава и затвара. Трећи примјер је тишина, она је отворено које у себи звуцима даје простор, звук разбија тишину пробијајући је.

Примјери крчага, свјетла и тишине се показују као плодне алегорије, помоћу њих се долази до разликовања простора предмета и простора мјеста. Простор предмета је просторни облик својествен предметима, он је у потпуности хомоген. Простор мјеста, свјетла и тишине указују на једну просторну форму која лежи дубље: „Шта је простор, не говори нам

²³Fridrih Niče, *S one strane dobra i zla; Genealogija morala*, prevod Božidar Zec (Beograd: Dereta, 2016), 14.

²⁴Immanuel Kant, *Kritika čistog uma*, prevod Nikola Popović (Beograd: Dereta, 2003).

геометрија или физика, него то може рећи само филозофија, која на тај начин садржи и метафизичке основе геометрије и физике.“²⁵

Свијест о свијету је трајно дата, али сам свијет никада није дат у искуству. Како изгледа однос свијета и унутарсвијетске зоне Финк показује на примјеру сељака и свјетског путника. Да ли сељак са Шварцвалда који никада није напустио своју кућу дуже од једног дана и који има само нејасна сјећања о школској географији има мањи свијет у односу на свјетског путника који се осјећа као код куће и у Штокхолму и у Сиднеју и у Њујорку? Или обојица имају исти свијет? Финк даље пита да ли је можда премјештеност свијета код напутованог свјетског путника већа него код човјека који свакодневно хода по истој њиви и не диже поглед над својим радом, а ипак хода под бескрајним небом и у срцу познаје свијет.

Из следећег цитата се јасно може увидјети разлика између унутарсвијетске зоне и свијета: „Глобтротер има само већу унутарсветску зону. Она се у принципу може проширити, свет, насупрот томе, никада“²⁶. Битно је поменути појмове *даљина* и *близина*, унутарсвијетска зона се може проширити јер води од близине у даљину, свијет се не може проширити јер води од даљине у близину.

Утицај феноменологије на Финка је евидентна и због следеће констатације. Он пише да свијест није унапријед одређена структура као једна полазишна тачка од које креће све остало. Структура свијести зависи од тога како се човјек односи према себи самом.

Филозоф Бодријар (Jean Baudrillard) пише о свијету на начин који подсјећа на Платонову филозофију. У овом раду помињемо га поред осталих издвојених филозофа који су тематизовали свијет као један добар увод у феноменолшку тематику свијета живота. „Оно што смо заборавили од модерног доба, у којем непрестано гомиламо, додајем, надмећемо се, јесте да одузимање даје снагу, да се моћ рађа из одсуства. И зато што више нисмо кадри да симболички овладамо одсуством, уроњени смо данас у обрнуту илузију, лишену чари- у улзузију умножавања екрана и слика“²⁷

²⁵Eugen Fink, *Uvod u filozofiju*, prevod Dušan Đorđević Mileusnić (Beograd: Nolit, 1989), 151.

²⁶Ibid., 153.

²⁷Жан Бодријар, *Савршен злочин*. (Београд; Београдски круг, 1998), 14.

Да ли се Божанство може симулирати, свести га на знаке који о њему свједоче?

Бодријар говори о свјетској игри, свијет се крије иза својих појава али допушта да га наслутимо. Свијету је својствена илузија и тајна: „На срећу, објекти који нам се појављују увијек су већ ишчезли. На срећу, ништа нам се, баш као ни звезде на ноћном небу, не појављује у реалном времену. Кад би брзина светлости била неограничена, све би се звезде појавиле истовремено и сијање небеског свода било би неподношљиво усијано. На срећу, живимо по моделу једне животне илузије, по моделу једног одсуства, нереалност једне не-непосредности ствари. На срећу, ништа није тренутно, ни истовремено ни савремено. На срећу, ништа није само себи презентно ништа идентично. На срећу, реалност се не догађа. На срећу злочин никада није савршен.²⁸

Да нема појава свијет би био савршен злочин, али злочин никада није савршен јер се свијет управо својим појавама одаје. На овом мјесту може се поставити питање, зашто се онда говори о савршеном злочину и чему овај наслов Бодријарове књиге. Савршен злочин, проневјера свијета јесте још прије његова настанка, ријеч је о првобитном гријеху. Бодријар наводи прво, почетно (сасвим хипотетичко стање свијета), једино стање за које се може рећи да је постојало у реалном времену јер је читава материја била коегзистентна са самом собом, присутна за саму себе у једној јединој тачки и једном једином тренутку.

Када је то почетно стање нестане почиње илузија свијета, долази до дистанце, елементи никада више нису присутни једни за друге, ријеч је о дефинитивном одсуству једних ствари за друге. Сажето речено да постоји реално вријеме не би било дистанце: „Објективна илузија је физичка чињеница да ниједна ствар у овом свијету не коегзистира ни са једном другом ствари у реалном времену; ни људски полови, ни звезде, ни ова чаша, нити ја сам са свим оним што ме окружује. Услед дисперзије и релативне брзине светлости, свака ствар постоји само у неслози, у неизрецивом неред, темпираности и на несумњивом растојању од других.“²⁹ Реално вријеме је потпуно разријешење, епилепсија присуства, епилепсија идентитете, присуство самом себи, не би било другости јер би сви људи били ја. Поменућа

²⁸Ibid.,17.

²⁹Ibid.,17.

дистанца је у свијету технике и информације угрожена, непрестаном количином информација на свим тачкама земљине кугле.

Симулација је подухват дезилузионизације свијета у корист једног реалног свијета. Симулација је покушај да се одагна илузија свијета, покушај да се свијет реализује под сваку цијену, покушај да он постоји и нешто значи, одузимање свега тајанственог и произвољног.

3.1. Два примјера, Рајнер Турнер и Жан Франсоа Лиотар у сврху приказивања критике објективизма од стране феноменологије

Рајнер Турнер (Rainer Thurner) наводи примјер једне књиге о теписима која почиње физикалном теоријом боја. Не сумњајући у то да су аутори имали добре намјере, Турнер покреће питање колико је овај подвиг заиста добра намјера или наивност и у којој мјери удаљава од свијета живота. Овај примјер показује како се научно емпиријски поглед покушава наметнути као врховни и једини истинит.

Да ли овај поглед удаљава од непосредне дате стварности свијета живота и да ли се датости из свијета живота, конкретно у овом случају тепиха, показују као пуко субјективне и мање вриједне? Колико се неком научном методом може прескочити све оно субјективно релативно и да се достигне истина по себи?

Примјер сличан овоме наводи и Лиотар (Jean – François Lyotard), говорећи о црвеној боји абажура. Објаснити црвену боју значи на њено мјесто ставити нешто што не представља саму ствар. Феноменологија одбија да пређе на тај вид објашњења. Феноменологија није жена која ће жељу за новом хаљином објаснити као праћење моде, објашњењем које не говори много. Феноменологију занима *датос* и *како* те жеље, моде.

О сложености жељења и хтјења свједочи и Ниче: „ ... у сваком хтењу налази се, прво, мноштво осећања , наиме- осећање стања које напуштамо, осећање стања којем тежимо, наша осећања самог тог „напуштања“ и „тежења“ затим пропратно осећање у мишићима које- чак и да не покрећемо „руке и удове“ посредством неке врсте навике започињу своју игру, чим „хоћемо“ нешто.“³⁰

³⁰Niče, *S one strane dobra i zla; Genealogija morala.*, 23.

3.2. Јасперсова прогноза за духовну ситуацију

Познати филозоф Карл Јасперс (Karl Theodor Jaspers) живи и ради у времену када и Хусерл. Због истости временске атмосфере у којој пишу, дио који слиједи у кратким цртама приказује Јасперсову прогнозу за духовну ситуацију.

Духовна ситуација у савременом друштву није погодна, али ипак Јасперс наводи: "Човек не може дићи руке од себе"³¹. Као могућност слободе, човјек је или њено истинско остварење или њено преокретање. Преокретање јесте окретање против слободе, служба стварственом поретку постојања, негирање свијета. Истинско остварење слободе јесте уједно бити у истини са једним битним елементом предаје божанству. Каква је то истина? Истина на основу које све што се јавља у свијету не може бити ништа више човјеку него што је он сам себи. Овај елемент или одређење Јасперс назива аристократским елементом или филозофским животом. То је извјесна унутрашња дјелатност, издизање бића од пуке слике, привида, празнине, сјенке.

Свако доба покушавало је понудити одговоре на проблеме и сагледати своју властиту ситуацију. Јасперс указује на њену неизбјежност: "Човјек не може измаћи ситуацији"³². Суочавање са ситуацијом је неминовно уколико се не жели обитавати у самозабораву. Како протумачити сам појам ситуације? У ситуацији је само човјек, а идући од индуктивног ка дедуктивном, генерализовањем и уопштавањем говоримо о ситуацији више појединица.

Дешава се често да је човјек у самозабораву. То се манифестује на разне начине, тако што мисли да је нашао спокој у чулном хедонизму или враћајући се тобоже природи у мир и безавичајност. Савремена епоха са својом културом јесте један општи самозаборав. Буђење из самозаборава није једноставан и лак процес. Почетна фаза јесте суочавање са ништавилом и голотињом, а снагом самобивства у том ништавилу се ствара унутрашња дјелатност и узвинуће. Шта ће се десити са савременим свијетом зависи првенствено од човјека. Прогноза могућег може само имати задаћу да подсјети човјека на сама себе.

³¹Карл Јасперс, *Духовна ситуација времена*, превод Олга Кострашевић (Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1987.) 129.

³²*Ibid.*, 153.

Јасперсову прогнозу, да од човјека зависи будућност свијета, потребно је схватити у потпуности и не узимати је олако. На том трагу се могу увидјети и могућности и значај феноменолошке филозофије. Једно доба баш као и један појединац могу понудити одређене вриједности и могућности. Све генерације и епохе се вежу једна на другу и у битном су заједништву. Ипак, остаје један моменат неизвјесности. Будући нараштаји ће бирати баш као и ми. Постоји један дио који зависи само од човјека. На овај начин се може објаснити и могућа судбина саме феноменологије. Феноменолошка филозофија без настављача не може испунити у потпуности свој задатак.

4. РЕДУКЦИЈА- ЦЕНТРАЛНА ОПЕРАЦИЈА ФЕНОМЕНОЛОГИЈА

Писати о редукцији у феноменолошком смислу и при томе се не огријешити о њеној суштини, те исправно је тумачити, захтјева велику опрезност. Како испунити захтјев? Захтјев који помиње Финк у предговору за дјело Загорке Мићић, *Феноменологија Едмунда Хусерла*: „О редукцији се не може говорити са разумевањем без сопственог извођења редукције. Сваки приказ феноменологије постаје тако борба аутора да уђе у покретност основног проблема.“³³

Сам појам *редукција* потиче од латинске ријечи *reductio* и преводи се као свођење, искључивање, скраћивање, смањивање, враћање на основно стање. Феноменолошка редукција и јесте искључивање, али чега? Искључивање природног става и трансценденције која се унапријед поставља. Она је та која искључује вјеру у околни свијет, социјални живот, цјелокупну просторно временску историчност. Упркос томе редукција нема негативан смисао, њен крајњи исход јесте веома позитиван.

Када се феноменолошка редукција изврши, може се говорити о свијести. Сва концентрација је усмјерена на свијест. Феноменолог одбацује и појмове као што су личност и психофизичко јединство, због тога што се не може говорити о личности у феноменолошком смислу. Личност подразумијева и тијело у физичком, психичком, душевном, културном, социјалном и сваком другом смислу. Феноменологија насупрот томе је усмјерена само на свијест и како субјект долази до осјећања сопства и доживљавања свих тих феномена. Говорећи о кинестазии, Хусерл наводи да објекти свијета живота уколико показују властито бивство (разликовање тијела и пуког физичког тијела) указују на јединство. Хусерл вјероватно овдје мисли на повезаност тијела и свијести, тј. физичког које упућује на кинестатичко (скуп осјећања помоћу којих човјек добија податке о покретима свог тијела): „Све кинестазе, свако оно >>Ја покрећем<<, >>Ја радим<<, међусобно су повезане у универзалном јединству, при чему је кинестатичко мировање један модус онога >>Ја чиним<<“³⁴. Човјек је тјелесно биће, али он

³³Загорка Мићић, *Феноменологија Едмунда Хусерла* (Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1988), 7.

³⁴Huserl, *Križa evropskih nauka...*, 90.

није само физичко тјелесно већ упућује на оно кинистатичко. Ми заједно живимо у свијету, универзалном хоризонту. Свијест о свијету је у непрекидном кретању, стално смо свијета свјесни. Али зашто Хусерл о овом пише, зато што су то претпоставке, саморазумљивости преднаучног, научног али често и филозофског мишљења да свијет јесте.

Самим тим се и каже да је феноменологија дескриптивна интуитивна метода која треба да омогући оно што је непосредно, интуитивно дато уз одсуство формалне логике. Личност и психофизичко јединство Хусерл мијења са појмом *трансцендентално ја*. Концентрација свијести и сам тај ток, искуство, или сопство све можемо подвести под појам *трансцендентално ја*. Описати свијест у њеном току и отицању.

Вјера у постојање и егзистенцију свијета није нешто што је лоше и од чега би људи у свакодневном животу требали да одустају. Људи у свакодневном животу ту вјеру у егзистенцију свијета требају да његују. На другој страни, филозофи, тј. феноменолози би требали да објасне управо ту вјеру, а да би то успјели морају је одбацити, сагледати је не из ње саме него са тачке са које се она да сагледати и уочити сав њен ток. То је управо задатак филозофије да објасни оно круцијално у нашим животима, како у то да вјерујем, ко сам ја када кажем ја, како уопште долази до те спознаје.

Зашто феноменологија не може никада постати солипсизам? Многи наивни познаваоци феноменологије оптужују исту за солипсизам, али наивне очи се заустављају само код првих корака редукције, када се сва концентрација усмјерава на свијест, тј. трансцендентални его. То око не уочава да се ту не говори о појединачном ја, јер нема те врсте личности у феноменологији већ се испитује само свијест у једном уопштеном смислу. Тај плитак поглед тек није у стању уочити да сва феноменологија врхуни у интерсубјективности и да овдје не може бити ријечи о солипсизму.

У свакодневном животу вјера у постојање и егзистенцију свијета је добар подвиг у шта и не треба сумњати, али филозоф ипак треба јер његов је задатак да истражи то подручје, самим тим он из њега мора изаћи како би га осмотрио и проучио. Веома је тешко дефинитивно одредити суштину конституције: „Хусерл сматра да је психологија била слепа за оно што је

битно у свесном животу, уопште за интенционалност, нарочито за интенционалност као телеолошку функцију, као конститутивну творевину.“³⁵

Могућност трансценденције је загонетка. Самим тим, када човјек се осврне на доживљај који доживљава, одмах се ту дешава перцепција у односу на своје Ја. Међутим то у односу на своје Ја, подразумијева и Ја и Свијет и лични доживљај. Међутим, феноменолошком редукцијом се мора заборавити тај однос на Ја, тек тада добијамо феномен који је очишћен од трансценденције. То се односи на све феномене, феноменологију наравно занимају само феномени сазнања. Рјешавање од овакве трансценденције је неопходно за феноменолошку филозофију: „Морамо се чувати фундаменталне замене између чистог феномена у смислу феноменологије и психолошког феномена, објекта природнонаучне психологије“³⁶.

То је поље чистих датости, феноменолошко острво. Хусерл нам напомиње да је ово острво опасна зона, обале острва су пуне оштрих неизвјесних гребена на којим може потећи крв, због тога треба бити опрезан при кретању ка унутрашњости. Али морамо се и даље питати како је могуће стављање у заграде, заборав на сву ову трансценденцију: „... и зато је неопходно правилно разумети да се редукција уопште односи на сваку трансцендентност (то јест на све по себи)“³⁷.

³⁵Мићић, *Феноменологија Едмунда Хусерла*, 89.

³⁶Huserl, *Ideja fenomenologije*, 59.

³⁷Zan-Fransoa Liotar, *Fenomenologija*, prevod Mirjana Zdravković (Beograd: BIGZ, 1980), 27.

4.1. Питање времена

Питање времена је филозофско питање прије свега, о ком је писао међу првим Свети Августин. Послије је Кант нарочито уочио важност овог питања, а овим питањем се баве и науке. Да ли се и сама феноменологија бави проблемом времена и да ли се феноменолошком редукцијом искључује вријеме? Када се одговара на овакво питање, одговор не може бити кратак, он подразумејева мало дуже објашњење. Феноменолошка редукција искључује физичко-просторно вријеме, космичко вријеме које се мјери помоћу физичког кретања, било да говоримо о кретању сунчевог система или појединих уређаја за мјерење времена.

Помињање времена у феноменолошком смислу јесте доживљавање времена, отицање и протицање свијести, хераклитовске унутрашње ријеке која тече и оставља траг у кориту, проток саме свијести. Битно је напоменути да се феноменологија бави и конституцијом самог физичко-просторног времена. Вријеме је једна форма која везује доживљаје.

Свети Августин пише да када говоримо о времену нема смисла говорити о прошлости, садашњости и будућности. Адекватније је рећи да постоји садашњост гдје се ради о прошлости, садашњост гдје се ради о садашњости и садашњост у којој је ријеч о будућности. Из овог се закључује да је вријеме протежност, протежност саме субјективности. Конституција временитости је једно од битнијих проблема у феноменологији: „Оно што је уистину "стварни предмет спора" што је срж проблема (а, истовремено, продуктиван замајац филозофске мисли) јесте самоконституција временитости у праизвору садашњости“³⁸. Да ли је *пра ја* временске структуре пита феноменолошка филозофија. Феноменологија удара у зид при покушају тематизације времена.

На трагу Светог Августина и Хусерл пише о прошлој садашњости и будућој садашњости. Може се говорити само о садашњости као модусу времена, а она сама упућује на прошлост и будућност. Питање времена је битније феноменолошко питање јер конституција јесте временска: „... сва конституција сваког типа и сваког степена бивствујућег јесте темпорализација која сваком самосвојном смислу бивствујућег у

³⁸Зоран Арсовић, *Феноменологија и Европа* (Бања Лука: Видици, 2008), 202.

конститутивном систему додељује његову временску форму, док тек посредством свеобухватне универзалне синтезе, у којој се конституише свет, сва ова времена синтетички долазе до јединства једног времена“³⁹

Питање о времену јесте питање о апсолутном почетку. Како све почиње?

³⁹Huserl, *Kriza evropskih nauka...*, 138.

4.2. Питање Бога

„ Морамо споменути још једно искључивање при редукцији, а то је питање Бога. У току нашег непосредног искуства не налазимо нигде на божанство и зато искључујемо питања о Богу као трансценденцију једне сасвим друге врсте него што је трансценденција предмета емпиријских наука. Не постоје никакви специјални методски разлози да феноменолог испитује божанство и зато га он потпуно искључује из својих истраживања“.⁴⁰

Овај цитат Загорке Мићић је интересантан због своје искључивости и радикалности. Она је лично познавала Хусерла и неко вријеме је боравила у друштву феноменолога зачетника и сама се бавећи феноменологијом. На нашим просторима мало је таквих примјера као што је наведени, примјера упијања феноменологије са извора. Због тога многи када се баве феноменологијом код нас, узимају њене списе као итекако релевантне.

Међутим, увијек треба имати на уму да ти спољашни моменти и ситуационе истине нису оно крајње. Баш у овом примјеру Загорке Мићић, треба имати на уму Хусерлов став који је навођен на почетку рада. Став чији смисао јесте да кренути путем феноменологије имплицира да се пође за вођом пута. Експлицитније речено, потребно је читати прво Хусерлова дјела. Ако на тај начин будемо улазили у феноменологију, наш поглед ће бити оштар и осјетиће пропусте и одступања код различитих интерпретација феноменологије.

Зашто је цитат на почетку овог дијела споран? Спорност не би постојала да се питање о Богу привремено одбацује. У првим корацима феноменологија и тражи да се искључе све саморазумљивости, претпоставке, и све трансценденције. Цитат је споран због дијела „и зато га он потпуно искључује из својих истраживања“.

Овај итекако спорни дио говори о потпуном искључењу, а појам потпуно не значи ништа друго него заувјек. Да парадокс буде већи чим се отвори дјело *Криза европских наука и трансцендентална феноменологија*, стоји Хусерловом руком "написано" о филозофији као свеобухватној науци, о филозофском идеалу који се јавља код античког човјека, ког је ренесанса покушала такође обновити али није успјела и ког феноменологија

⁴⁰Мићић, *Феноменологија Едмунда Хусерла*, 84.

напослијетку покушава обновити: „Треба да се оствари надмоћно посматрање света, ослобођено везаности за мит и традицију уопште, универзално сазнавање света и човека сасвим ослобођено предрасуда- сазнајући, коначно, у самом свету његов иманентни ум и телеологију, и њихов највиши принцип: бога.“⁴¹

Повучена паралела између ових цитата даје слику контрадикторности и непоклапања. Феноменолошка филозофија не искључује питање бога у потпуности, већ само при почетним корацима. Питање апсолутног почетка је питање бога. Показује се да је свијест ношена а не носећа.

Из наведеног не треба закључити да су дјела Загорке Мићић нелегитимна. Њено стваралаштво има своју вриједност, али пропусти се дешавају увијек и свуда, свјесно или несвјесно. Не постоје никакве скривене алузије при овом навођењу евидентног непоклапања.

Као што Хусерл брани филозофско, чинио је и Хегел прије њега. Божанство је одувјек и филозофски појам а не само религијски, али се у филозофији веома често овај појам мијења неким другим због измицања догми. Код Хегела бог јесте апсолут. Филозофија је за Хегела највиши израз стварности. Апсолут се преображава из једног облика у други како би стекао свијест о себи.

У систему апсолутног духа умјетност је спољашње излагање апсолутног тј. истине, религија је његова унутрашња реализација а филозофија је коначан израз. Сходно томе, умјетност истину представља свијету у форми чулног уобличавања, религија у форми представног уобличавања а филозофија у форми појмовног мишљења.

Умјетност и религија имају своје границе у представљању истине. Умјетност нпр. не полаже право да учини схватљивим преко чулног материјала појам као такав нити има могућности за то ако се остаје у сфери овог чулног представљања истине.

Царство умјетности надмашују области религије и филозофије, подужи Хегелов цитат који слиједи указује на то:

„Ми се заиста можемо надати да ће се уметност све више развијати и усавршавати, али њена форма не представља више највишу потребу духа.

⁴¹Huserl, *Kriza evropskih nauka*.....,16.

Можемо налазити да су ликови грчких богови још толико изврсни, и можемо сматрати да су Бог отац, Христос и Марија још толико савршено и достојанствено приказани: све то ништа не помаже, наше се колена никада више неће савити пред њима“.⁴²

⁴²Ibid.,105.

5. КРИЗА НАУКА

На самом почетку дјела *Криза европских наука и трансцендентална феноменологија*⁴³ Хусерл поставља питање: „Може ли се озбиљно говорити о кризи управо наших знаности?“⁴⁴, као и питање да ли је тај говор претјеривање. Криза неке науке значи да је њена права научност постала упитна, тј. читав начин и методика које је она поставила доводе се у питање. Овај принцип може да вриједи и за филозофију, и она може да подлегне мистицизму и рационализму.

Даље Хусерл поставља питање како можемо говорити о кризи позитивних наука које у теорији, методи и пракси јесу показале примјенљивост. Очигледан је контраст научности свих група наука (и егзатних и духовних) спрам ненаучности филозофије. Криза наука се показује као губитак њене животне значајности: “Искључивост, у којој се у другој половини 19.ст. цјелокупни свјетоназор модернога човјека дао одредити помоћу позитивних знаности и заслијепити „просперитетом“ што га захваљује њима, значило је равнодушно окретање од питања која су одлучна за истинско људство“⁴⁵. Пут чињеничких наука искључивао је горућа питања за самог човјека и оне ништа немају да кажу о смислу и бесмислу живота, о уму и неуму, о субјектима као људима слободе.

Наука о тијелу је сама по себи ништа, увиђа Хусерл јер апстрахује од свега субјективног и све кризе наука управо воде на загонетку субјективности. Не треба заборавити да није увијек била ситуација у науци као што је данас. Истина није била увијек утемељена на објективности која влада у позитивистичким наукама и нису увијек била избачена специфична људска питања.

Однос је био знатно другачији до ренесансе (шеснаестог вијека): „Док је однос још био другачији, наука је могла захтијевати значење за европско

⁴³Познато Хусерлово дјело *Криза европских наука и трансцендентална феноменологија* штампано је први пут у Београду пред почетак Другог свјетског рата. У то вријеме због појаве нацизма у Европи у Београду се окупљају велики мислиоци и он постаје средиште филозофске мисли у Европи, пошто су многи попут Хусерла морали да траже спас изван Њемачке.

⁴⁴Husserl, *Kriza evropskih znanosti...*, 11.

⁴⁵Ibid., 13.

људство, које се од ренесансе потпуно наново обликује“.⁴⁶ Ренесанса врши револуционаран обрт, прије свега обезвређивање средњовјековног начина егзистирања и европско људство тежи да се наново обликује у слободи. Узор поменутом преокрету је антика. Која је то бит античког човјека? Укратко речено бит *јејединство ума*, универзална спознаја свијета, теоријску аутономију слиједи практична аутономија, идеја филозофије као свеобухватне науке, гдје појединачне науке које су утемељене и које тек треба утемељити само су гране једне филозофије.

Битно је нагласити да од Грка наслеђена идеја филозофије није школски појам који обухвата неколико дисциплина. У првим вијековима новог вијек идеја задржава смисао једне свеобухватне науке, науке о тоталитету бића. Све науке које су биле етаблиране и које су то тек требале бити биле су само гране једне филозофије. Филозофија је тежила дати одговоре на све могуће проблеме: „проблеме чињеница и проблеме ума, проблеме времености и вјечности“⁴⁷.

Ренесанса занесена високим духом ипак није издржала због једног огромног пропуста. Нови покрет имао је успјеха само у позитивним наукама а у метафизици је било само полетних почетака. У осамнаестом вијеку још увијек се вјеровало да се долази до јединства, али са протеклом времена јављао се све већи контраст између неуспјеха метафизике и све већих нагомиланих теоријских и практичних успјеха позитивних наука.

Филозоф Карл Јасперс (Karl Theodor Jaspers), такође, наглашава да се од шеснаестог вијека етаблира једна нова култура звана *вјера у напредак* чија је нит водиља крилатица *задовољство је живјети*. Обнављањем антике, умјетности и са развојем технике шири се свијест о општем напретку и поново се буди вјера у човјека. Француска револуција се дешава као врхунац такве ситуације. Претендујући да омогући људску слободу она се претвара у тамницу у којој нема слободе. Под овим појмом се тада подмеће демократска либерална слобода у којој је све допуштено, представљена као субјективно хтјење и хедонистички идеализам. Ту је управо битна разлика између античке и данашње демократије. Стари Грци су разумијевали да слобода припада иманентно самом човјеку, он рађањем добија одређене потенцијале. Наравно

⁴⁶Ibid.,14.

⁴⁷Ibid.,16.

да и у политичком смислу треба обезбједити једнакост свим људима, али су Грци разумјевали да је то самополазна тачка са које се треба духовно уздизати, о томе свједочи и Хегел: "Грчка култура је потекла од самосталних индивидуалности"⁴⁸.

Из наведеног се закључује да позитивистички појам науке у нашем времену јесте само једно парче остатка некадашњег јединства, јер је искључио сва метафизичка питања, највиша и последња питања. Метафизичка питања захтијевају виши дигнитет насупрот питањима о чињеницама. Сва метафизичка питања су директно повезана са проблемима ума, он је тема и у епистемологији, етици и свим појединачним филозофским дисциплинама.

Темељ европског начина живота и саме науке је људски ум. Пошто је људски ум један и јединствен и филозофија треба бити једна и јединствена. Због тога Хусерл критикује све правце у филозофији који сумњају у рационално управљање животом, али и догматско-метафизичке системе који дају некритичке слике стварности. Стога феноменологија треба да буде нов начин утемељења научног знања као пут за бољи, истинскији живот.

Да би сачувао универзалну идеју, неугасиву идеју филозофије, а да не понавља традиционалне пропусте, „Хусерл јеслиједио два циља“⁴⁹.

Као прво предлаже методологију за филозофско истраживање (алтернативна имена јесу феноменологија, феноменолошка редукција, трансцендентална феноменологија). Једну методолошку реформу као оазу спаса од бескрајних спекулативних система, процвата празне реторике и позивање на неиспитане предрасуде и претпоставке.

Други захтјев јесте да се брани оно суштинско филозофско или експлицитније речено, филозофска питања не могу бити никако замјењена научним истраживањем. Све науке тек треба утемељити на филозофији, а она треба да разјасни темељне претпоставке сазнања. Феноменологија је један универзални метод који приказује под којим условима је могуће сазнање. Крајњи циљ феноменологије јесте проналазак сигурног темеља сазнања а тиме би се могао утемељити и европски живот у коме наука има значајну улогу.

⁴⁸G.W.F. Hegel, *Filozofija povijesti*, prevod Viktor D. Sonnenfeld (Zagreb: Kultura, 1951), 260.

⁴⁹Amiko, *Savremena kontinentalna filozofija*, 15.

6.СВИЈЕТ ЖИВОТА

Човјек је у животу увијек физички присутан али се уједно налази и у пољу свијести, свјесном хоризонту свијета у коме живи и заједнице људи. Он је дјелатни субјект усмјерен на свијет, али само повремено тематски предметан самом себи, усмјерен на сама себе. Он функционира- врши функцију, ради, обавља улогу. Нека од великих питања су шта се све може учинити тематском проблематиком и да ли остају нека подручја која не могу бити тематизована: „ ... премда увек с једним остатком, који остаје нетематизован, тако рећи у анонимности...“⁵⁰

Можемо ли ми људи имати заједнички интерес, заједнички теоријски интерес како Хусерл каже? Нису ни филозофија ни психологија тематизовале до краја царство субјективности. То унутрашње подручје које стално функционира и креће се током јенеобјашњено и несхваћено подручје. Може ли филозофија створити резултете у смислу да буде заснивајућа за све остале науке, гране филозофије, док не распетља клупко и чвор људске субјективности? Какви ће плодови израсти на гранама чији је коријен труп?

Потребно је ријешити се свих саморазумљивости. Завирити у дубину субјективности. Хусерл износи да Кантово схватање душе наводи на емпиризам. Душа у времену и простору је једна психофизичка душа. Он такође констатује да је Кант спутан био натуралистичком психологијом.

Филозофија треба ријешити проблем интенционалности и исправно га поставити. Као што је горе наведено, код Канта душа подразумијева психофизичко јединство, личносту времену и простору. Настанком психологије у седамнаестом вијеку настају проблеми који су пољуљали цјелокупну филозофију. Какви су то проблеми? Хусерл Локову филозофију назива психологијом, а Хјумову филозофију фикционализам. Кант конструише трансценденталну субјективност која конструише помоћу својих функција свијет искуства. Та трансцендентална субјективност је својство душе. Намеће се питање како једна душа да формира свијет. Зато у Хусерловој филозофији се говори о трансценденталном егу, то није нешто психофизичко.

Наводи Хусерл Хелмхолцову метафору како би објаснио проблем објективности. Кроз ту метафору све научне активности у смислу

⁵⁰Husserl, *Kriza evropskih nauka...*, 93.

објективности али и сам свакодневни живот и интереси у њему, све то припада једном чапркању по површини. Међутим шта у тој метафори представља дубину и како сегнути до богате дубине, питање је. Цитат који предстоји јасно указује да није довољно жељети мора се жртвовати, мора се сагоријевати и бићевно напрезати ка дубини: „Апстрактно општа воља да се буде без предрасуда, не мења ништа у погледу тих предрасуда“.⁵¹

Свијет живота (Lebenswelt) – при помињању ове крилатице Хусерл наглашава да није лако утврдити које задатке филозофија треба укључити у ову тему. Потребно је опрезно приступати те испитати шта значи свијет живота у научном смислу а при томе не задовољити се традицијом која нам је вијековима преношена, о уопштености објективне спознаје.

Нацрт бр.1

Шематски приказ представља управо оно шта Хусерл користи како би нас увео у тематику *свијета живота*: „Израз >>свет живота<< омогућава и захтева можда различите иако по својој суштини једне на друге упућене научне задатке, и можда баш у праву и потпуну научност спада то да само сви заједно смеју бити обрађивани- али, следећи у томе поредак фундирања који одговара њиховој суштини...“⁵²

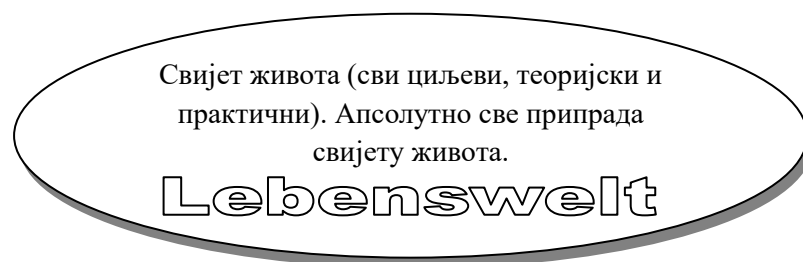
⁵¹Ibid.,101.

⁵²Ibid., 104.

Није споран напредак и развитак дотадашње и садашње науке, спорно је заборављеност свега осталог. Један задатак је узет и проглашен као свети и једини, свему осталом су окренута леђа. Рећи ћемо овдје без устезања и директно, заборављена је да се ради задаћа по својој суштини битнија и старија од објективно логичке задаће. Хусерл наговјештава и презир са којим научник помиње све оно субјективно- релативно. Ријеч је о контрадикторности, јер се самим тим негира пут који се сваки дан прелази.

Када научник тежи за објективном истином, сав тај његовпут је субјективно-релативан. Сва објективност се утемељује у оном субјективном релативном. Да ли је то субјективно-објективно само предмет психологије? Психологија је нешто као објективна наука о субјективном. Како уопште може бити једна објективна психологија, о томе ће бити у каснијим дијеловима књиге више ријечи. Овај дио наглашава разлику између субјективног и објективног у *свијету живота*.

Предстојећи цитатпоручује да су сва достигнућа у науци, људске творевине: „Ако изронимо из нашег научног мишљења постаћемо свесни тога да смо ми научници ипак људи , и као такви саставни део света живота, која за нас увек бивствује, који увек затичемо, и тако са нама целокупна наука проваљује у- пуко >>субјективно-релативни<< - свет живота.“⁵³Научници су прије свега људи.

Нацрт бр. 2

Повезаност научних теорија је присутна, историја показује да се нове науке граде на старим наукама. Ово контрастирање и јединство у свијету живота је компликоване форме. Филозофски проблем постаје свијет живота у

⁵³Ibid., 109.

том тоталитету, и утемељујући и научни свијет живота, ријеч је о универзалном филозофском проблему.

Ситуационе истине су присутне, овај назив Хусерл користи као други назив за оно релативно-субјективно. На другој страни имамо научне истине. Филозофски задатак је да повеже то контрастирање, мисаоно доведе у везу. Саморазумљиво прихватање да постоје те двије одвојене истине довело нас је у својеврсну кризу. Кризу нејаснће о функцији наука у нашим животима.

Од субјективног ка објективном нагли и замагљен прелаз није адекватан. Ту се налазе саморазумљивости којенам се поткрадају. *Објекат* је ријеч поријеклом из латинског језика коју преводимо као предмет, нешто ван субјекта, нешто на шта је субјект само упућен. Управо и појам објективности у филозофском смислу јесте оно што је независно од наше спознаје а постоји, непромјенљивост и сталност. Свеистине било да говоримо о филозофији или науци долазе преко човјека и преко људске активности. О каквом објективизму је онда ријеч? Хусерл увиђа да се занемарује опажај и одаје почаст логичком. Оном опажајном је потребно вратити његов дигнитет.

Шта значи појам *epoché* феноменолошкој филозофији? Ова ријеч је преузета из грчке скепсе те означава сумњу, у феноменолошком смислу значи суздржавање од вјере у постојање свијета независно од свијести. Предстојећи цитат директно пружа одговор на претходно питање: „... карактер једне *epoché*, карактер уздржавања од природно- наивног важења, у сваком случају од важења које већ функционише“⁵⁴. Феноменологија за почетак тражи кидање окова које смо добровољно сами себи ставили: „Први корак, *epoché*, значи заправо ослобађање предметâ од прикривања која су им својствена у модусу природног живота“⁵⁵. Тиме је већ много учињено јер је поглед ослобођен и феномени могу да се виде.

Уводећи професионални задатак под називом *свијет живота*, феноменолошка филозофија подразумијева да је за њега потребно вријеме и одређена концентрација, као и за све друге интересе у нашем свакодневним животима (обављамо више интереса: студенткиња, члан породице, члан друштва). Али овдје треба бити опрезан, када се говори о професионалном у

⁵⁴Ibid., 113.

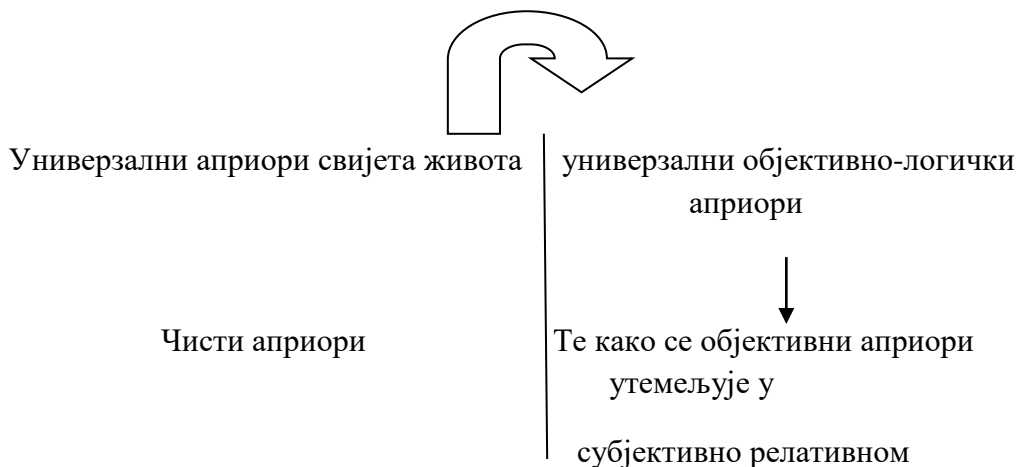
⁵⁵Werner, *Fenomenologija Edmunda Husserla*, 27.

самој позицији феноменолога, јер није то само један нови теоријски интерес у мноштву већ постојећих.

Поред одређеног времена који феноменолог треба да издваја у служби феноменологије потребан је и један суштински преображај: „Можда ће се чак показати да су тотално феноменолошки став и *epoché* која му припада најпре позвани да изазову потпун лични преображај, који би се најпре могао поредити с религиозним преображајем, који, међутим, сем тога у себи носи значење највећег егзистенцијалног преображаја који је задат човечанству као човечанству.“⁵⁶

За општу структуру свијета је везано све оно релативно, а она сама ипак није релативна.

Принципијелно раздвајање:

Нацрт бр.3

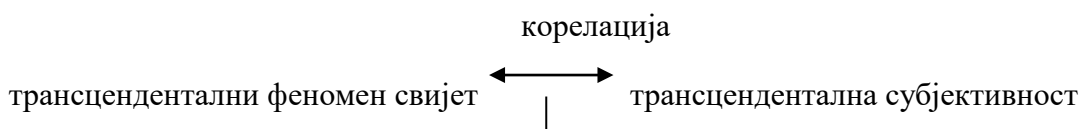
Овај шематски приказ представља један контраст којег по Хусерловом мишљењу веома често не примјећујемо јер нас у школама уче традиционалној објективистичкој метафизици. Универзални априори је потребно расвјетлити како би се објективне науке заиста утемљиле и тиме би нестао тренутно владајући јаз. Ово нпр. важи и за савремену логику, која би требала да се усмјери на то како сама може бити уопште утемљена, да се врати на предлогички априори.

⁵⁶Husserl, *Kriza evropskih nauka...*, 114.

А која је то општа структура свијета о којој Хусерл говори? Сљедећи цитат нуди један вид одговора на претходно постављено питање: „Свет је укупност ствари, ствари које су у простору и времену, као форми света, у двоструком смислу >>лоциране<< (по месту у простору и месту у времену), укупност просторно временских >>онта<<.⁵⁷ Свијет је увијек дат нужно и извјесно у току живљења и бити будан значи ову извјесност стално освјештавати.

Постоје два начина да свијет тематизује. Први је природно наивни, нерелефлексивна усмјереност на свијетгдје се интереси губе у самим објектима. Постоји и један буднији начин, тежи али спасоноснији. Овај други начин почиње увиђањем да објекти у свијету нису само Дати, питање Како датости је кључно, те како долази до конституисања свега тога у самој свијести. Природни живот је дат у нетематском хоризонту.

Усмјеравање на оно субјективно на основу ког свијет синтетички долази до универзалног јединства, помоћу које методе се може постићи. Како надићи природни става? У свакодневном животу имамо нова искуства, одлуке, вриједности. Крећемо се једном струјом, хераклитовском ријеком увијек усмјерени на неки конкретан предмет. Све оно што је дио наше прошлости је са нама и одзвања, цијели хоризонт према ком се могу циљано усмјерити. Хоризонтност која струји, хоризонтност важења. Свијет на основу субјективности јесте, тј. корелација самог свијета и свијести о свијету: „ Свако мишљење о >>том<< свету има своје тле у затеченом свету“.⁵⁸

Нацрт бр 4.

Како доћи до овога „... да се покажу одређени начини на које >>свесни живот<< у себи >>остварује<< свет као смисао бивства- и да се то са

⁵⁷Ibid.,118.

⁵⁸Ibid.,126.

евидентношћу изнесе на светло дана, а не измишља нити митски конструише?“⁵⁹

Како субјективно важи и како се појављује. При опажању неког предмета, нпр. гледању једне књиге са свих страна, гледање је један континуиран процес који има више фаза а при свакој фази видимо другу страну књиге. Моменат континуиране синтезе при опажању књиге, феноменологија објашњава: „док је она актуално дата, ја мислим више него што она нуди“⁶⁰. За почетак феноменологија као поље истраживања узима перцептивни свијет, тј. оно физичко-тјелесно у њему.

Ситуација у којој живим, мој живот није настао мојој вољом. Већ горе у наведеном је било навођено да свијету припада функција тла.

⁵⁹Ibid.

⁶⁰Ibid.,130.

7. АКТУЕЛНОСТ ФЕНОМЕНОЛОГИЈЕ И МОГУЋНОСТ ЊЕНЕ КРИТИКЕ

Једно од питања које поставља Зоран Арсовић у дјелу *Феноменологија и Европа* јесте, да ли је феноменологија испунила задатак. Испоставља се одговор да она испуњава и да је и у прошлости у потпуности испуњавала свој задатак јер је пружила и пружа битно сагледавање. Друго је питање колико је једно доба спремно и одважно за битно сагледавање.

Нарочито помињање Хегелових ријечи да у животу духа све што је дубоко не може се надмашити од стране аутора показује снагу и актуелност феноменологије. Већ почетак овог дијела књиге указује на рјешење и кључ самог наслова, актуелност феноменологије је сплетена са нама самима, да ли смо ми спремни на истинско постављање питања; све што значи у мом животу и како значи.

Наводи се и то да је феноменологија постала Добро Европе, културно и образовно Добро, међутим од ње се веома често прави и оно што она није, испод њеног имена се подмеће много тога. Овај дио у тексту као да жели подсјетити на опасност коју носи са собом популарност и велика распрострањеност, од те превелике галаме временом као да остане само одјек у ваздуху без правог смисла, садржаја и значења.

У овом дијелу текста наводи се не само утицај Хусерла који је феноменологијом привукао многе ученике, него и један повратни однос, утицај ученика на самог Хусерла у мијењању феноменологије. Тих ученика и пратилаца је било много и како сам аутор каже можда није згорег то ни овдје поновити да сви велики филозофи савременици су крштени у водама феноменологије и носе њен крст.

Глобализам, колонијализам, комформизам и други слични подвизи су прикривани узвицима да се наука развија и продуктивност расте. У доба развоја науке настаје феноменологија. Да ли је комфор напредак и од које границе почиње комфор? Врата ка излазу из овог хаоса може показати једино филозофија јер није проблем у напретку, техничким достигнућма и сличном,

проблем је што се човек губи у тим стварима и не види суштину живота. Са развојем наука јавио се јаз.

Тај јаз је веома тешко теоријски објаснити, али он наговјештава празнину људску, да смо сва та постигнућа злоупотријебили и неодговорни били. Аутор наводи да је управо феноменологија један наум да се спријечи крајња катастрофа ка којој свијет води. Да се поучимо виђењу, очигледности. Колико је феноменолошка метода искориштена и какве она могућности носи? Ово питање савремено доба треба да расвјетли.

У радовима Загорке Мићић појављује се питање о тешкоћи феноменолошких испитивања и принципјелних тешкоћа излагања саме феноменолошке филозофије. Постоје два начина за критичко разматрање Хусерлове филозофије, прегледање појединачних дјела и показивање недостатака у њима или критика основних потешкоћа феноменологије.

Могућност извођења феноменолошке трансценденталне редукције и њена гносеолошка вриједност је на честој мети критике. Када се критикује феноменолошка редукција, доводи се у питањемогућност искључења вјере у свијет, могућност удвострученог Ја (свјесни слијед нашег искуства и предмета нашег искуства а са друге стране обухватати и само искуство и његов предмет) да ли је трансцендентални став заиста ново отворено поље искуства, те како трансцендентална субјективност прелази у трансценденталну интерсубјективност. Тешкоће при излагању феноменолошке филозофије су претежно логичке и језичке природе.

Разлика између психолошке и трансценденталне субјективности у радовима Загорке Мићић је такође објашњена. Веома често се феноменологија изједначава са психологијом, а постоје и тврдње да је феноменологија психологизам најгоре врсте. Тиме се показује да није схваћено оно принципијелно у вези феноменолошке филозофије, трансцендентална субјективност.

При првом приступу феноменологији због интенционалног проучавања свијесног и дескриптивних описа свијести, може се помислити да је то психологија која као наука конкретно проучава свијест, али за озбиљнију критику оно критиковано се мора дубински познавати. Уколико се феноменологија познаје, онда се познаје и то да је Хусерл водио велику битку против психологизма (покушаја да се теорија сазнања и логика сврстају као

дјелови психологије, а оне су одувијек биле филозофске дисциплине). Први кораци феноменолошке методе подразумијевају стављање у заграде свих саморазумљивости. Психологија која дефинише сазнање као психолошки фактум или доживљај органског бића који сазнаје, тиме показује да се креће у сфери саморазумљивости, тј. полази од теза које не доводи у питање а има претензије да одговара на питање људске спознаје. Хусерл често наглашава да је феноменологија нов метод по томе што се не задовољава ни индукцијом (која креће од тезе коју не доводи у питање) ни дедукцијом (супротно од индукције), феноменологија се интересује за то како долази до конституисања почетних премиса.

8. НАД-ПОЈМОВНИ ЈЕЗИК

Дио који слиједи указује на границе самог језика. Зашто уопште говорити о тим границама? Никако због критике саме феноменологије, прије свега можда је потребно нагласити један моменат, моменат људске немогућности да схвати Тоталитет.–„Сваки досегнути >>темељ<< упућује, у ствари, поново на темеље, сваки отворени хоризонт буди нове хоризонте, а ипак је бесконачна целина са својом бесконачношћу струјећег кретања усмерена на јединство неког смисла, али свакако не тако да га без даљњег можемо сасвим захватити и разумети... отварају се проблеми тоталитета као проблеми универзалног ума“⁶¹

У дружењу са Валеријем (Paul Valéry) читаоца прво дочека неред, због честе ненавикнутости на разбацану форму стиче се утисак да је сваки параграф за себе, одсјечен. Осјећање неповезаности се јавља на почетку читања. Ако се дружење са књигом настави, почетно осјећање се мијења у сјећање дубоке повезаности због самог садржаја који читаоца духовно уздиже.

У једној од свесака Пола Валеријана лази се: „Пјесник каже себи неизбежно, каква штета што гласовна ријеч не значи оно што би ми требало“⁶². Шта нам говори поменути цитат? Упућује експлицитно на проблем вербалног језика, измицање суштине. Искуство свакодневног разговора то потврдити може. Чести су тренуци напрезања цјелокупног бића у жељи да се подјели проживљено искуство, осјећање, доживљај. Отворени смо за друге људе и жељни сусрета душа наших али увијек у друштву сједи и Она, која се зове Недореченост!

Филозоф Хајдегер (Martin Heidegger) пише да језик разговора увијек разара могућност да кажемо оно о чему разговарамо. Хајдегер овај проблем тумачи као метафизичку разлику између чулног и натчулног, структура језика јесте на једној страни глас и писмо, а на другој значење и смисао. Питање које се намеће јесте како да разговор буде плодан. Може ли се метафизичка

⁶¹Ibid., 139.

⁶²Paul Valéry, *Sveske 2*, превод Kolja Mićević (Banja Luka: Glas, 1988.), 8.

расцијепљеност превазићи? Покреће се феноменолошко питање о погађању и сусрету писма и смисла. На истоку ову проблематику често означавају као питање јединства мете и стријелца.

Хајдегер позива читаоце да промисле оевропском начину представљања и његовим појмовима. Начину појмовног представљања које се лако угњежђује у сваку врсту људског искуства, чак и тамо гдје је мишљење беспојмовно. Форма појмовне методологије као да разара богато искуство мишљења и живота. Имамо ли снаге и храбрости остати на путу разговора уз ризик да тај глас јесте тишина. Овдје наговјештавамо језик у новом руху. Хаљину која је много дужа, обухватнија и лепршавија. Тишина која можда одређује и утемељује појмовни језик: "Човјек говори, говори на јави и у сну, говоримо вазда чак и онда када се не оглашавамо ни једном рјечју већ само слушамо или читамо, па и онда ни када слушамо нити читамо, нарочито када се бавимо неким послом или препуштамо доколици. Ми свагда говоримо на овај или онај начин, говоримо јер нам је говорење предодређено. Каже се да човјек по природи има језик."⁶³

Овај над-појмовни језик Јасперс назива *језиком свих језика* или *шифрама*. Над језик-шифре повезују трансценденцију и егзистенцију. Шифре никада нису реални предмети и никада немају карактер реалности. Формирају један посебан језик, језик апсолута. То је језик сваког језика и због тога га је немогуће превести на било који одређени језик. Језик таме и свјетла, свега створеног и нествореног. Свака шифра представља само један отвор трансценденције. Свака ствар говори нешто, али тек треба сазнати шта: "Језик којим се осветљава егзистенција је митски. Мит у специфичном значењу означава језик симболичних, индиректних значења до којих долазимо унутрашњим доживљајем свијета"⁶⁴

Прослављени српски пјесник Душан Радовић у збирци пјесама *О плакању* пише у једној строфи:

„не уме да каже

оно што уме

⁶³Martin Heidegger, *Na putu k jeziku*, prevod Božidar Zec (Beograd: Fedon, 2007), .7

⁶⁴Karl Jaspers, *Filozofija egzistencije* (Beograd: Prosveta, 1973),21.

да плаче „⁶⁵

Стихови такође указују на појмовне границе, плакање је замјена за говор. Плакање почиње гдје престаје моћ говора и гдје је разум остављен и напуштен као слаб јунак.

„ћути ћути

неко плаче

да чујемо

зашто плаче“⁶⁶

Наведени стихови позивају на шутњу и ослушкивање. „Ћути“ – доста је ријечи, не пружају утјеху, доста смо причали. Сузе које теку са образа рећи ће нам више него ријечи о пријатељу нашем.

Неизоставан и врло значајан, а поприлично занемарен ентитет у цјелокупној историји Валери враћа у игру. Ради се о модусу тијела и наше стварствене појавности, која такође говори језиком. На једном мјесту у Валеријевим свескама стоји: "Мисао је озбиљна једино захваљујући телу. Појава тела је оно што јој даје њену тежину, њену снагу, њене последице и њене коначне учинке. Душа без тела чинила би тек каламбуре и теорије. Шта би заменило сузе једној души без очију, и одакле би извукла она уздах и напор?,"⁶⁷. Заиста, многи „истакнути мислиоци“⁶⁸ који под сваку цијену одбацују чулност вјероватно под утицајем хришћанске догме, живе у великој контрадикторности са собом. Једна људска прилика, сама појава једног човјека, његово држање и хабитус су ништа друго до непоновљив догађај. Сваком је његова сопствена тјелесност много присна, присна до те мјере да је почињемо осјећати као сметњу када на њу усмјеримо пажњу. Х.Г.Гадамер пише о присности: „Присност сигурно није виша или нижа форма самосвести.

⁶⁵ Душан Радовић, *О Плакању* (Београд: Дивит, 2003), 11.

⁶⁶ Ibid., 21.

⁶⁷ Valéry, *Sveske* 2, 300.

⁶⁸ Алузија на мноштво догматских филозофија без аутентичности, које обилују празним апстрактним појмовима стављајући људски живот у одређени оквир.

И једнако мало као што је други с којим сам присан и који ми је присан, мој предмет, тако ни моје тело није мој предмет... Уколико тело као нешто присно не пружа отпор, онда нам оно даје слободу и пушта нас да будемо отворени за оно што јесте“⁶⁹

У ситуацији сусретања два бића границе појмовног језика се уочавају. Живо биће никада није као предмет. Напротив, цијели један живот, кретање, једна историја која је жива. Кроз физичко присуство другог све то нам се манифестује и износи. Поглед који прича, а њему нису потребни сати да нам поручи и исприча нешто. Лице другог испољава природу, сву муку и радост. Тијело другог и наше тијело нас одаје. Понекад је у питању грчење, сировост, грубост, понекад њежност, спонтаност и игра.

Разних кретања и игара има, појмовни језик није у могућности да опише и подржи у потпуности те манифестације. Појмовност ту дође као Платонове сјенке које имитирају идеје, појмовност као имитирање живота и његовог чаробног плеса. Дух себи ствара форму. Валери поетски приказује: „Брод Дух плови и таласа се на океану Тело“⁷⁰. Када у вербалном дискурсу закуца она (неизрецивост), брод који се љуља и њише на океану претежно доврши започето казивање не својствен начин. И сви ти бродови на океану као да се одувјек разумијевају, хармонично и складно. Вјечни компас, који води један брод до другог јесте унутрашње својство њихово. У изузетним приликама се дешава нешто много лијепо и несвакидашње, два океана постају један океан. Без старих граница и могућности распознавања старих њихових токова. Једна вода и океан, талас који носи море цијело ка звијездама. Врхови њихових једара љубе звијезде, тонови њихове пловидбе досежу дубину неизрецивог. Ова пловидба улази у оазу неизрецивог, тамо гдје појмовни језик никада није одшкринуо врата: „Неизрецивост значи не да нема израза-него да су сви изрази неспособни да обнове оно што их изазива – и да ми имамо осећање те неспособности или ирационалности као истинских својстава ствари-узрока.“⁷¹

⁶⁹Ханс Георг Гадамер, *Похвала теорији*, превод Саша Радојчић (Трбиње: Октоих, 1996), 20.

⁷⁰Valéry, *Sveske* 2, 300.

⁷¹Ibid., 386.

ЗАКЉУЧАК

На крају рада, закључак долази као осврт на урађено, феноменолошким језиком речено то је једна рефлексја о урађеном и пређеном путу. Рад показује да феноменологија пружа битне могућности за побољшање нашег свијета живота. То је можда једина филозофија у историји филозофије која радикално објашњава кризу наука тј. кризу живота, али не само што детектује проблем она и нуди пут спаса.

Специфичност феноменологије јесте разбијање свих претпоставки, саморазумљивости, предрасуда и догматичности. Многе филозофије и филозофски системи у прошлости су почивали на лажним темељима, дубоки феноменолошки поглед прозире те картонске темље. Феноменологија настаје још прије стотињак године, са ове дистанце то можда изгледа далека временска тачка. Међутим ако се има у виду цјелокупно вријеме, долази се до увида да је то наша ближа историја.

У историји филозофије ово је први покушај да се од филозофије направи строга наука. Наравно да је било разних покушаја и раније, браниоца филозофије који су препознали да је она највиша људска дјелатност. То су нпр. Декартова и Хегелова филозофија. Мало дубље познавање ових филозофија ипак открива да су оне затворене у себе, затворенији импозантни системи које од филозофије никада не могу створити строгу науку због неотворености за заједништво. Феноменологија је, можда се може рећи, први покрет у филозофији отвореног хоризонта који је успио заинтересовати и увући у себе велики број филозофа. Због тога се и не треба чудити узвизима са свих страна чији нам ехо звони да филозофирати након Хусерла значи бавити се феноменологијом.

Ехо је производ скрупулозног рада „оца“ феноменологије и његових настављача. Било је много филозофа у прошлости који су се бавили и математиком као што су Берtrand Расел, Декарт, али поред Питагоре, Хусерл је један од ријетких који је оставио дубок траг у вјечности.

Феноменологија не доводи у питање развој наука и техничких достигнућа, већ што научници и природних и духовних наука заборављају на један тоталитет живота и да је те науке потребно повезати. То је проблем који и Хајдегер, Хусерлов ученик, покушава да објасни кроз појам постава и опасности која пријети човјеку да постане пуко стање у сталном испостављању. Обиљежје савремене епохе јесте представљање свега стварног као стање, човјек је испостављач стања. Човјек постаје ресурс, као било која ствар, он треба да испостави нешто што је у том тренутку потребно. Због свега тога неопходно је да човјек открије технику као умијеће, произвођење, а то је уједно процес откривања свијета и слободе.

Није ни објективност спорна, али је спорна изворна субјективност која је заборављена. Говори се о објективности, као о затеченом фактуму, а не о подручју до ког се дошло преко субјективности. Појам субјективности у савременом свијету све више поприма негативан смисао, при помињању оног субјективног нужно се мисли на нешто, промјенљиво и нестално.

Да ли из тога можемо извући закључак? Појам субјективности је настао од ријечи субјект која представља јаственост што имплицира да се данас устеже од свега субјективног и свега људског. Ово збиљско субјективно се мијења лажном објективношћу, приноси се *нека* објективна истина, тако се често у нашем језику може чути: „Ниси реалан, ниси објективан, превише си субјективан“, при неком критичном ставу. Те приче у свакодневној комуникацији које одјекују *објективним истина* су неукоријењене баш као и савремене науке.

Овај екскурс који говори о нашем добу може се итекако повезати са самом проблематиком феноменологије. Феноменологија на једном теоријском нивоу покушава да се ријешити празног говора. Мишљење које полази од претпоставки за њу није релевантно. Она претендује да ријешити проблем спознаје, датос спознаје је ту, али оно *како* је велико питање, *како* спознавања. Затим питање хватања и погађања предмета спознаје. Сва пажња је усмјерена на свијест.

Примјер математике показује у правом свјетлу којим путем науке иде данас. Нова математика поставља за поље *бескочно* којим она рационално управља. Стара математика није имала такав задатак. Дошло је до велике промјене смисла. Шта је за поље истраживања имала стара математика? Њено

поље јесу коначни задаци, не бесконачни. Уз помоћ Платонове филозофије тадашњи математичари су извршили идеализацију емпиријских бројева, величина фигура и ставова и све то претворили у идеалне геометријске ставове и доказе

Еуклидов систем геометрије је први аксиоматски систем који је дуго био једини. Шта значи уопште аксиоматски систем? Систем који полази од аксиома-става, тврдње која се не може доказати али се узима као истинит (прије су постојали и постулати). По узору на овај Еуклидов систем геометрије Аристотел је покушао логику аксиоматски изградити. Еуклидова геометрија и остала грчка математика се преобликују и тиме настаје нова наука, која претендује рационално овладати бесконачним бивством. На математику се угледа физика.

У европским егзактним наукама појам *каузалности* се такође преобликује. Каузалност и егзактна каузалност се идентификују. Каузалност значи да је свијет испреплетен везом узрока и последица, закон по коме појава има свој узрок. Егзактна европска каузалност је једна концепција да природа подлијеже тачним каузалним законима. Егзактне науке од бесконачне природе праве прорачунљив универзум: „свака емпиријска каузалност која постоји између физичког тела и оног душевног мора имати егзактни смисао“⁷².

Приказ феноменологије је немогућ, она измиче хронолошко, чињеничком, чиновничком приказивању. Једино што можемо јесте прићи њој.

Овај рад се завшава једним цитатом, тј. мало дужим дијелом који наглашава значај заједништва и интерсубјективности:

„Нешто посебно је међутим, заједница особа као заједница личног живота и; евентуално, као тајна персонална повезаност. Први корак у томе јесте: бити с другим експлицитно животно сложен (*Lebendig-einig-sein*) у интуитивном разумевању његовог искушавања, његове животне ситуације, његовог деловања итд. Полазећи одатле, саопштавање преко израза и језика што већ претпоставља јаствену повезаност. Наравно свака комуникација већ претпоставља заједништво околног света, која је успостављена чим смо ми

⁷²Huserl, *Križa evropskih nauka*, 269.

уопште једни за друге особе, што, међутим, може бити потпуно празно – неактуелно. Али нешто је друго имати њих као другове у заједничком животу, с њима разговарати, с њима се бринути, стремити, с њима бити повезан у пријатељству, у љубави и у мржњи. Тек тиме ступамо на подручје >друштвено-историјског света<“. ⁷³

⁷³Edmund Huserl, *Kartezijanske meditacije, II- Prilog fenomenologiji intersubjektivnosti*, prevod Franjo Zenko (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1976.), 238.

ЛИТЕРАТУРА

- Avgustin, sveti. *Ispovesti*. Prevod Milan Tasić. Beograd: Dereta, 2009.
- Арсовић, Зоран. *Феноменологија и Европа*. Бања Лука: Филозофско друштво Републике Српске- Библиотека Видици, 2008.
- Бодријар, Жан. *Савршен злочин*. Београд: Београдски круг, 1998.
- Bodrijar, Žan. *Simulakrumi i simulacija*. Prevod Frida Filipović. Novi Sad: Svetovi, 1991.
- Вујаклија, Милан. *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета, 1988.
- Weizsäcker, Carl Friedrich von. *Jedinstvo prirode*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1988.
- Werner, Marx. *Fenomenologija Edmunda Husserla*. Prevod Božo Dujmović. Zagreb: Breza, 2005.
- Гадамер, Ханс Георг. *Похвала теорији*. Превод Саша Радојчић. Требиње:Октоих,1996.
- Grevs, Robert. *Grčki mitovi*. Prevod Boban Vejn. Beograd: Admiral Books, 2012.
- D' Amiko, Robert. *Savremena kontinentalna filozofija*. Prevod Miroslav Ivanović. Beograd: Dereta, 2006.
- Damjanović, Milan. ured. *Fenomenologija*. Prevod Slobodan Novakov i dr. Beograd: Nolit, 1975.
- Делез, Жил и Гатари, Феликс. *Шта је филозофија?* Превод Славица Милетић. Нови Сад: Издавачка књижарица Зорана Стојановића, 1995.
- Деретић, Ирина. *Логос- Платон- Аристотел*. Београд: Плато, 2009.
- Дринић, Мирослав. *Наука и метафизика*. Бања Лука: Филозофско друштво Републике Српске- Библиотека Видици, 2010.
- Eler, Klaus. *Subjektivnost i samosvest u antici*. Beograd: Plato, 2002.
- Živanović, Miodrag. *Fenomenologija daha*. Vanja Luka: Grafid, 2017.
- Јасперс, Карл. *Духовна ситуација времена*. ПреводОлга Кострешевић. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1987.

- Jaspers, Karl. *Filozofija egzistencije*. Beograd: Prosveta, 1973.
- Kangrga, Milan. *Racionalistička filozofija*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1982.
- Kant, Imanuel. *Kritika čistog uma*. Prevod Nikola Popović. Beograd: Dereta, 2003.
- Керовић, Радивоје. *Историја филозофије 1-2*. Бања Лука: Јавна установа Књижевна задруга, 2006.
- Kiš, Danilo. *Vašta, pereo*. Beograd: BIGZ, 1995.
- Klaić, Bratoljub. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Zora, 1951.
- Kožev, Aleksandar. *Kako čitati Hegela*. Prevod Anđelko Habazin. Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.
- Лакета, Саша. *Хусерлова критика позитивизма*. Бања Лука: Филозофски факултет, 2011.
- Levinas, Emmanuel. *Totalitet i beskonačno*. Prevod Nerkez Smailagić. Sarajevo: Veselin Masleša, 1976.
- Liotar, Žan-Fransoa. *Fenomenologija*. Prevod Mirjana Zdravković. Beograd: BIGZ, 1980.
- Loski, Nikolaj. *Dostojevski i njegovo hrišćansko shvatanje sveta*. Prevod Mirko Djordjević. Beograd: OOUR Izdavačko publicistička delatnost, 1982.
- Merleau-Ponty, Maurice. *Fenomenologija percepcije*. Prevod Anđelko Habazin. Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.
- Мићић, Загорка. *Феноменологија Едмунда Хусерла*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1988.
- Миćunović, Ljubo. *Rečnik književnih termina: stilske figure i drugi književni izrazi*. Beograd: Mala leksiografska biblioteka, 2004.
- Niče, Fridrih. *S one strane dobra i zla; Genealogija morala*. Prevod Božidar Zec. Beograd: Dereta, 2016.
- Pavlović, Branko. *Filozofija prirode*. Zagreb: Naprijed, 1978.
- Petrović, Gajo. *Engleska empiristička filozofija*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1982.
- Petrović, Gajo. *Logika*. Beograd i Novi Sad: Zavod za udzbenike i nastavna sredstav i Dnevnik, 2003.
- Пешикан, Митар; Јерковић, Јован; Пижурица Мато. *Правопис српског језика*. Београд; Завод за уџбенике, 2009.

- Пипер Предраг; Клајн, Иван. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2015.
- Platon. *Država*. Prevod Albin Vilhar i Branko Pavlović. Beograd: Dereta, 2005.
- Радовић, Душан. *О Плакању*. Београд: Дивит, 2003.
- Сиоран, Емил. *Крик незнања*. Превод Петру Крду. Подгорица: Октоих, 2001.
- Телебак, Милорад. *Говоримо српски- с лакоћом до језичке културе*. Бања Лука: Републичко педагошки завод, 2004.
- Телебак, Милорад. *Како се пише- рјечник ијекавских облика ријечи*. Лакташи: ГрафоМарк, 2010.
- Thurner, Rainer. "Svijet života i znanost u Edmunda Huserla", *Krajina* 30, 8(2009): 29-47.
- Uzelac, Milan. *Fenomenologija*. Novi Sad: Veris, 2009.
- Filipović, Vladimir. *Filozofijski rječnik*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1965.
- Fink, Eugen. *Uvod u filozofiju*. Prevod Dušan Djordjević Mileusnić. Beograd: Nolit, 1989.
- Hajdeger, Martin. *Bitak i vreme*. Prevod Miloš Todorović. Beograd: Službeni glasnik, 2007.
- Hajdeger, Martin. *Na putu k jeziku*. Prevod Božidar Zec. Beograd: Fedon, 2007.
- Хајдегер, Мартин. *Пољски пут/Опуштеност*. Чачак: Градац, 1992.
- Хајдегер, Мартин. *Предавања и расправе*. Превод Божидар Зец. Београд: Плато, 1999.
- Hegel, G.V.F. *Fenomenologija duha*. Prevod Nikola M. Popović. Beograd: BIGZ, 1979.
- Hegel, G.V.F. *Filozofija povijesti*. Prevod Viktor D. Sonnenfeld. Zagreb: Kultura, 1951.
- Huserl, Edmund. *Ideja fenomenologije*. Prevod Slobodan Novakov i Vlastimir Djaković. Beograd: BIGZ, 1975.
- Husserl, Edmund. *Kartezijanske meditacije, II- Prilog fenomenologiji intersubjektivnosti*. Prevod Franjo Zenko. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1976.

- Huserl, Edmund. *Kriza evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija*. Prevod Zoran Đinđić. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1991.
- Husserl, Edmund. *Kriza evropskih znanosti i transcendentalna fenomenologija*. Prevod i pogovor Ante Pažanin. Zagreb: Globus, 1990.
- Хусерл, Едмунд. *Предавања о феноменологији унутрашње временске свијести*. Превод Часлав Д. Копривица. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2004.

Биографија

Маја Цвјетковић, рођена 16.11.1993. године у Добоју, општина Добој, држава Босна и Херцеговина, ентитет Република Српска. Основно и средњошколско образовање стекла је у Модричи. По завршетку гимназије (општи смјер) 2012/13. уписује се на Филозофски факултет Универзитет у Бањој Луци, одсјек за филозофију. По завршетку основног студија 1.10.2015. године (бр. дипломе 1473/2015, просјек оцјена 9,06) се уписује на мастер студиј, на одсјеку за филозофију, Филозофског факултета у Бањој Луци.

Комисија за оцјену мастер рада „Феноменологија и криза наука“, кандидаткиње Маје Цвјетковић.

Научно-наставном вијећу
Филозофског факултета
Бања Лука

На сједници Наставно-научног вијећа Филозофског факултета у Бања Луци одржаној 13. 11. 2019. године именована је комисија за оцјену мастер рада „Феноменологија и криза наука“ кандидаткиње Маје Цвјетковић у сљедећем саставу:

1. др Зоран Арсовић, редовни професор Филозофског факултета у Бањој Луци, предсједник
2. др Саша Лакета, доцент Филозофског факултета у Бањој Луци, члан,
3. др Мирослав Дринић, редовни професор Филозофског факултета у Бањој Луци, члан

Комисија је анализирао матер рад *Феноменологија и криза наука*, кандидаткиње Маје Цвјетковић. и подноси сљедећи

ИЗВЈЕШТАЈ

1. Подаци о кандидату

Маја Цвјетковић рођена је 16.11.1993. године у Добоју. Основно и средњошколско образовање стекла је у Модричи. По завршетку гимназије (општи смјер) 2012/13. године уписује се на Филозофски факултет Универзитет у Бањој Луци, одсек за филозофију. По завршетку основног студија 01.10.2015. године, уписује се на мастер студиј, на одсеку за филозофију Филозофског факултета у Бањој Луци. Током студија кандидаткиња је показала завидне резултате у свом раду.

2. Обим и структура рада

Мастер рад „Феноменологија и криза наука“ кандидаткиње Маје Цвјетковић написан је на 56. страница текста са проредом 1,5.

1.2. Садржај рада

1. Етимологија појма феноменологија и његова употреба прије Хусерла
1. 1. Дескриптивна психологија – утицаји других учења на Хусерла

2. Природни и филозофски став

3. Кант – датост свијета живота као претпоставка

4. Редукција – централна операција феноменологије

4.1. Питање времена

4.2. Питање Бога

5. Криза наука

6. Свијет живота

7. Актуелност феноменологије и могућност њене критике

8. Надпојмовни језик

Закључак

Литература

У *Уводу* кандидаткиња износи основне мотиве рада и образлаже неопходну апаратуру за приступ назначеним проблемима.

Први дио рада настоји изложити феноменологију као филозофски став и као филозофску методу.

Други дио рада тематизује феноменолошки смисао кризе наука и утицај те кризе на европски свијет живота.

3. Теоријска и методолошка утемељеност истраживања

На овај начин структурисан рад омогућава филозофско-теорисјки приступ у пропитивању теме. С тим у вези, у раду су примјењене методе:

- а) анализе примарне и секундарне литературе,
- б) херменеутичка метода
- в) метода дедукције и генерализације
- г) феноменолошка метода

4. Резултати истраживања

Мотивисан филозофијом Е. Хусерла овај рад настоји показати могућности и границе феноменолошког мишљења данас.

Хусерлови ставови временом су морали бити подвргавани критици, али се ударна сила његовог филозофирања осјећа до данас. Питање је да ли феноменолошка постигнућа могу и савременом људству отворати очи или је њој, и као ставу и као методи, досуђена нека добро углачана полица у огромном музеју европскога духа, у колекцији једноставно мртвих ствари?

Могућност коначаног одговора, показује кандидаткиња, гвозденим је нитима сплетена са нама самима и цјелокупним миљеом нашега живота, најприје, са

спремношћу да се уопште питамо шта то јесте *мој живот* и шта он значи, шта у њему важи и, наравно, како (на основу чега) важи.

То да је феноменологија постала културно и образовно добро Европе, опште је познато. Пробивши корита хусерловског пројекта и програма, она је себе распрострла по васцијелом европском тлу, залазећи тако у сваку пору европског „свијета наука“. Ако се тражи разлог овог слагања строгости феноменолошког рада и јавне свијести, Гадамер ће га сасвим увјерљиво дати: разлог је општи потрес образовне свијести тог доба. Када свеобухватни пројекти више не могу одвести нигдје, осим у властиту пропаст, рад на малим стварима, који стрпљиво и са извјесношћу поставља нови фундамент, добија изузетан, готово избављујући, значај. Међутим процес ширења са собом носи замућивање самог извора фенеомелогичје. Није ријеткост да се од ње учини поза и „монденски знак“ у оном прустовксом смислу – знак који не указује на саму ствар него је замјењује и претендује да важи као њен смисао. Наравно да би нешто ушло у широку употребу подразумијева да се самјери том начину флуентности, а тад од феноменологије не остаје ни „ф“, она „тоне у бљедило непромишљеност и брзање, у дневну филозофску галаму“ (Хајдегер) допирући чак до „јавног скандала филозофије“. С друге стране, свако добро које се ширило напokon се згрушало у *образовно*, што је довољан знак да се опрвадано пита: да ли је то добро још увијек добро? Статус културног добра увјек са собом носи опасности архивирања, а архивирање јесте модел заборавља. Иако се архивирано може често помињати и потезати, оно, као такво, знак је који казује да живо више није ту, да га нема. Постаје нешто као цитат попут оног „овдје се не пуши“ (Валденфелс).

И сам Хусерл небројено пута упозорава да је феноменологија нешто што је немогуће научити из књига. То је пут који се мора проћи.

Након Платона помало заборављеној ријечи пут Хусерл, из сасвим другачијег смијера, враћа пуно достојанство. Она се, као ријеч, поново уткива у *највише* ријечи филозофије, али сада полазећи од оног *најнижег*, показујући тако и филозофију као „један процес који води преко стадија способних за истину, који су са своје стране повезани са различитим ступњевима интеграције и са адекватно различитим самотумачењима“ (Хусерл). Као и за бесмртног Грка и за Хусерла пут конституише људскост.

Лутати се може, чак и мора, али недостојан путник *истински је неспоразум*. Као и увијек, путеви се разликују од случаја до случаја, док *случај пут* најстрожи је. Па онда кад се продуби израз феноменолошка филозофија он, показује кандидаткиња, изгледа из основа погрешан, јер далеко од тога да би феноменологија била неки правац филозофије она јесте филозофија. Ништа више али ни мање.

Иако је филозофија одавно свјесна тога да мудрост и генијалност, та два врха на Парнасу људског сазнања, како каже Шопенхауер, немају коријен у апстрактној и дискурзивној, већ у опажајној моћи цијела је једна историја сматрала недостојним постигнућа спознаје (појма) провјеравати на искуству. Појмове или затичемо „готове као небеска тела“, или они представљају неко „*чудесно наслеђе* које нам приспјева из неког *једнако чудесног света*“. Но ништа од тога заправо и по правди појма (његовог „шта“) није случај. Анализирајући феноменолошку методу, кандидаткиња показује да Хусерл, попут Ничеа, у ствари заговара неповјерење према појмовном апарату као затеченом, према категоријалним мрежама баченим

на свијет, према једном, у њима изложеном, пред-убјеђењу свијета, и позива (за разлику од Ничеа) на изузетну стрпљивост и обазривост појма. Њега интересује цијела градња, континуум узрастања, гдје се види сваки камен, као и свака напрслина, гдје се у апстрактним висовима осјећа повјетарац конкретне низије – најниже низије – опажања. Појам је посађен на доживљеном, и та се веза мора моћи видјети (у својој истини, у своме „шта“, он и није друго до *несметаност* овог гледа). А да би се видјела мора се искусити. Шта је појам, шта је идеја, то ћемо најбоље знати ако их створимо. Ето нас да почнемо са самим собом. Дакле, из све снаге феноменологија широм отвара улазна врата новјековне филозофије, те у радикалном отварању статуса појма (брига о појму), покушава наново задобити «животно повјерење у науку и њен збиљски почетак». У сваком случају, без отварања *појмовне ситуације једноставно нема филозофије, а строго речено, ни човјека*. Дакле, појмовна ситуација је нешто скроз наскроз *етичко, прије свега етичко*. И док се то не схвати, не искуси, окиваће нас лед апстракција, и на личном и на колективном плану. Додуше живи се и тако, живи се и даље, али је огромна цијена плаћена самозамрзнућем као самоутрнућем унутрашњости. Стога је изузетно драгоцјен феноменолошки позив, којим је цијела *филозофија* принуђена изаћи на поприште „појмовне ситуације“, као на мјесто властитог кључа, да још једном претресе ону увијек *лако схватљиву, а тешко разумљиву* причу о *строгости* појма

Оно што је очигледно тадашњим гносеолозима за Хусерла је спорно – наиме сам *појам очигледности*. Јер шта је уопште увјереност знања у постојање општих и нужних судова? Ништа друго него *наша* увјереност, често неупитна навика мишљења, а самим тим, и нека врста психологизма. А са „сваким психологизмом у лудницу“ – јер, као филозофи и одговорни људи, „нећемо дозволити да је психолошки могуће оно што је логички или геометријски оправдано...; ми допуштамо чињеницу да логички појмови имају психолошко порекло, али одбацујемо закључке који из тога изводе“ (Хусерл). Они су недопустиви, јер психолошко питање о настанку одговарајућих апстрактних представа стављају у центар спознајне критике. Из овога слиједи неустрашиво (и за тадашњу филозофску свијест, а нарочито полсије Канта, и сулудо) заговарање посебног постојања идеалних предмета упоредо са индивидуалним или реалним предметима. Истина себе осигурава очевидношћу, истина сама себе показује. Према томе, најприје треба раскрстити са «моделом» очевидности («који је у научном оптицају»), у смислу «показатеља свијести», који је на њу прикачен као неки митски глас који шапће – „ето истине“.

Иако је тематизација кризе плод касног „феноменолошког раста“, с њом (и кроз њу) цјелина феноменологије сазријева. С правом се може рећи да она од почетка до краја (увијек на различите начине) одређује и опсједа феноменологију, тј. провоцира је и као методу и као став. Њени темељни мотиви utkани су у феноменолошко ткиво и прије, како се то воли рећи, „ерупције егзистенцијалне и повијесне проблематике“. Од почетка 19. вијека умножавају се знакови перцепције кризе наука, а цјелина рефлексивних кретања тог стољећа упозорава на сазревање преломних тачака које указују на почетак краја «Старе Европе». Да се не ради о безазленој ситуацији говори чињеница да је овдје ријеч о наукама које су имале одлучујући значај за настанак европског свијета, које су га успјеле и издићи изнад

географских координата и ужлијебити на равни смисла духовне аутономије и живота под руководством ума. Стога и не чуди Хусерлова изричита оријентација на науку, која се помијера на скали од њиховог епистемолошког до егзистенцијалног значаја. Иако и осјетна и видна, помијерања ни једног трену не нарушавају «одређено превасходство» епистемолошког – јер када и говори о пољуљаном егзистенцијалном значају науке, Хусерл изричито тврди да га оне могу повратити једино «добром процедуром». Одатле се закључује на примарност и руководност епистемолошке оријентације за феноменологију у цјелини. Ситуација након Првог свјетског рата тјераће Хусерла да насупрот неокантовском „свијету наука“ постави феноменолошки „свијет живота“, те на тај начин у трагици наука види трагику цијеле научне културе, која је много дубља од оне која се „иначе оплакује у научним круговима“ (Гадамер). Хусерл бива приморан да крене у потрагу за најдубљим мотивима кризе, који сежу до почетака европског свијета и филозофије, а најјаснији су видни у огромном зјапу између почетака духовне повијести и данашњих резултата.

Сам Хусерл говори: „ја сам свјестан да европска криза има корене у заблудјелом рационализму, али се не сме мислити да је рационалност као таква лоша или да уопште у целини људске егзистенције има подређен значај“. Онда и не чуди зашто феноменологија себе мора изнијети и показати као науку знања и истовремено знање науке, са темељним упориштем на методи *постајања знања науком и научног постајања знања*. Ако треба видјети најниже поље рада, да не би остајали слијепи за идеје које су у великом обиму апсолутно дате у непосредној интуицији, морамо одолијети уврженим предрасудама, које потичу још од ренесансе, па не тражити по сваку цијену „да се види сопственим очима“, него пазити да оно виђено „не тумачимо погрешно“. Што ће рећи, одустати од прецјењивања индиректних метода и схватити (увидјети) вриједност директних схватања. Оно најважније, показује кандидаткиња, јесте увид да се наука и научност не могу мислити из наука. Науке у себи носе једну унутрашњу границу, која није недостатак, него стално упућивање на чињеницу да научно знање почива на једном пред-знању, као изворном, које у њој свагда лежи неразвијено и које мора бити оживљено уколико хоћемо науку уопште мислити. Ту је суштина науке за коју би оне саме требало да изграде самосвијест, али нису у прилици, јер имају неприлично знање («начин» знања је неприличан). Онда им остаје једино пут филозофије, што је истовремено изузетан аргумент за повратак, тада већ увелико пољуљане, њене аутономије.

Да ли је данас ситуација слична? Да ли филозофија може и даље нешто понудити наукама, нештојако битно, чак саму њихову битност? Кроз образлагање одговора на оваква питања овај рад досеже своје битне резултате.

5. Закључак и приједлог

У раду *Феноменологија и криза наука*“, кандидаткиње Маје Цвјетковић на систематичан начин проведено је истраживање и са херменутичком обзирношћу изложени сви релевантни увиди о значају феноменологије за разумијевање европског свијета живота.

Резултати и нова питања с којим кандидаткиња сучељава савремену мисао свједоче о њеној мисоаној озбиљности и несумњивом дару увиђања суштинских егзистенцијалних проблема и њиховог теоријског уопштавања.

На основу свега наведеног, комисија констатује да мастер рад „Феноменологија и криза наука“, кандидаткиње Маје Цвјетковић у потпуности испуњава све потребне критерије и својим квалитетом заслужује да се приступи његовој одбрани. Зато предлажемо Научно-наставном вијећу Филозофског факултета у Бањој Луци да прихвати овај извјештај и омогући одбрану овог рада.

Бања Лука, 29. 11. 2019. године

Комисија:

Проф. др Зоран Арсовић, предсједник

Проф др Мирослав Дринић, члан

Доц. др Саша Лакета, члан

УНИВЕРЗИТЕТУ У БАЊОЈ ЛУЦИ

ПОДАЦИ О АУТОРУ ОДБРАЊЕНОГ МАСТЕР/МАГИСТАРСКОГ РАДА

Име и презиме аутора мастер/магистарског рада **Маја Цвјетковић**

Датум, мјесто и држава рођења аутора **16.11.1993. Добој, БиХ/РС**

Назив завршеног факултета/Академије аутора и година дипломирања Датум одбране
завршног/дипломског рада аутора

Филозофски факултет УНИБЛ, 01.10.2015.г.

Наслов завршног/дипломског рада аутора

Академско звање коју је аутор стекао одбраном завршног/дипломског рада

Професор филозофије

Академско звање које је аутор стекао одбраном мастер/магистарског рада

Магистар филозофије

Назив факултета/Академије на коме је мастер/магистарски рад одбрањен

Филозофски факултет УНИБЛ

Наслов мастер/магистарског рада и датум одбране

ФЕНОМЕНОЛОГИЈА И КРИЗА НАУКА, 24.12.2019.

Научна област мастер/магистарског рада према CERIF шифрарнику

Autorstvo -nekomercijalno (CC BY- NC)

Имена ментора и чланова комисије за одбрану мастер/магистарског рада

ментор: **проф. др Зоран Арсовић**

комисија: **проф. др Мирослав Дринић**

доц. др Саша Лакета

У Бањој Луци, дана 17.12.2019.

Изјава 1

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је

мастер/магистарски рад

Наслов рада Феноменологија и криза наука

Наслов рада на енглеском језику Phenomenology and the crisis of sciences

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да мастер/магистарски рад, у цјелини или у дијеловима, није био предложен за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Бањој Луци 17.12.2019

Потпис кандидата

Марија Улејевскић

Изјава 2

Изјава којом се овлашћује Филозофски факултет/ Академија умјетности
Универзитета у Бањој Луци да мастер/магистарски рад учини јавно доступним

Овлашћујем Филозофски факултет/ Академију умјетности Универзитета у Бањој Луци
да мој мастер/магистарски рад, под насловом

Феноменологија и криза наука
који је моје ауторско дјело, учини јавно доступним.

Мастер/магистарски рад са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату,
погодном за трајно архивирање.

Мој мастер/магистарски рад, похрањен у д и г и т а л н и р е п о з и т о р и ј у м Универзитета у
Бањој Луци, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце

Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство - некомерцијално - без прераде

4. Ауторство - некомерцијално - дијелити под истим условима

5. Ауторство - без прераде

6. Ауторство - дијелити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на
полеђини листа).

У Бањој Луци 17.12.2018.

Потпис кандидата

Марија Чубјеваковић

Изјава 3

**Изјава о идентичности штампане и електронске верзије
мастер/магистарског рада**

Име и презиме аутора Маја Цујетићковић
Наслов рада Феноменологија и криза појаве
Ментор проф. др Зоран Трсаковић

Изјављујем да је штампана верзија мог мастер/магистарског рада идентична електронској верзији коју сам предао/ла за дигитални репозиторијум Универзитета у Бањој Луци.

У Бањој Луци 17.12.2019

Потпис кандидата

Маја Цујетићковић